

De Gulden Passer. Jaargang 24

bron

De Gulden Passer. Jaargang 24. De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen 1946

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005194601_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de [gebruiksvoorwaarden](#).

[De Gulden Passer 1946]

Een handel in pennen en papier te Antwerpen einde XVIIIe, begin XIXe eeuw. door R. de Bock

Een bevriend collega, die onze interesse kent voor oude documenten, overhandigde ons onlangs een pak familiepapieren met verzoek eens na te gaan of ze belangwekkend genoeg zouden zijn om ze over te maken aan het Stedelijk Archief te Antwerpen.

Het bleek dat wij te doen hadden met verschillende documenten nagelaten door A.J. Wouters, koopman in pennen en papier te Antwerpen van 1792 tot 1823, en die ons toelieten ons een tamelijk nauwkeurig beeld te vormen van A.J. Wouters en zijn handel.

Sedert dien maakten wij het bundeltje over aan het Stedelijk Archief, maar konden wij den lust niet weerstaan een en ander er uit te noteeren.

A.J. Wouters werd te Antwerpen geboren en in St. Jacob gedoopt op 15 Mei 1754 als zoon van Christiaan Jozef Wouters en Isabella Leocadie Coget. De moeder van Isabella Coget was Anna Theresia Isabella Cobbe, zuster van Jacobus Andreas Cobbe, die gouverneur was in Bengalen van een faktorij voor de Generale Indische Compagnie van Antwerpen⁽¹⁾.

Stamvader te Antwerpen van de Woutersen was Willem Wouters, geboren rond 1450 in Duitschland en te Antwerpen in een schepenakte vermeld in 1497 als vader van Hubertus Wouters nog in Duitschland geboren rond 1477⁽²⁾.

(1) Zie over J.A. COBBE: *De Oorlog van Mijnheer Cobbé* door F. PRIMS, Antwerpen, N.V. Leeslust, 1927.

(2) Zie voor de genealogie der Familie Wouters: *Généalogie de la Famille Wouters dite De Westphalie*, par ALPHONSE GOOVAERTS, *Bibliothécaire-Adjoint de la Ville d'Anvers*, uitgegeven bij Guil. Van Merlen te Antwerpen in 1879.

A.J. Wouters vertrok op 23 November 1778 naar China en vestigde zich te Kanton. Hij kwam terug te Antwerpen in 1788 en huwde er op 12 Juni 1792 Dame Anna Cornelia van Beeck van Wuustwezel.

Twee dagen later, namelijk op 14 Juni 1792, neemt A.J. Wouters in het 'sterfhuys'⁽³⁾ van wijlen Theod. de Cort de goederen over die deel uitmaken van de erfenis van dezen laatste, te weten:

274.250	pennen à fl. Br Ct 1741 1 $\frac{3}{4}$ ⁽⁴⁾		
37. $\frac{1}{2}$	riem inlandsch papier	à fl Br Ct	180.11. $\frac{1}{4}$
341. $\frac{1}{4}$	riem Hollandsch papier	à fl Br Ct	2265.1.-
18. $\frac{1}{4}$	riem idem	à fl Br Ct	100.16. $\frac{1}{4}$
10. $\frac{1}{2}$	riem idem }	à fl Br Ct	213.10. $\frac{1}{2}$
30	boeken idem }	à fl Br Ct	213.10. $\frac{1}{2}$
verder nog eenige kleine partijen inlandsch en Hollandsch papier }		à fl. H.	202.9
verder nog eenige kleine partijen inlandsch en Hollandsch papier }		à fl. H.	333.12
verder nog eenige kleine partijen inlandsch en Hollandsch papier }		à fl. H.	141.18. $\frac{1}{2}$
en 23 $\frac{1}{2}$	Pond cires d'Espagne	à fl. H.	62.12

Tezelfder tijd betreft A.J. Wouters van het huis Maria Crombosch en Cie, Amsterdam, 30.000 pennen (in een mand ontvangen met schipper Poot) en papier van Cornelis, Adriaan, Gerrit Honigh uit Zaandijk met beurtman Van der Maden.

Hiermee steekt A.J. Wouters⁽⁵⁾ van wal en het faktuur-kopieboek dat hij ons nagelaten heeft toont aan dat zijn handel in papier, pennen, was en lak, zeer actief geweest is en dat hij uitgebreide relaties bezat in zijne branche.

(3) gelegen Korte Nieuwstraat, alwaar A.J. Wouters zich vestigt.

(4) 1 Hollandsche Gulden = 1 gl 3 st. 4 d. Brabantsch Courant.

7 gulden Brabantsch Courant = 6 gulden Brabantsch wisselgeld.

(5) A.J. Wouters' activiteit bepaalde zich niet tot zijn pennen en papierhandel. Af en toe organiseerde hij publieke verkooping van Noorsch hout in de haven van Antwerpen toegekomen, of van Chineesch porcelein dat hij uit Kanton betrok waar hij zeker relaties behouden had. Hij nam deel in het bevrachten van schepen die uit de haven van Triëst afvoeren (een register met nauwkeurige opgaven hieromtrent (1785-1788) bevond zich in het pak papieren waarvan hooger sprake), of uit Bordeaux, naar Philadelphia waar een verwant, B.J.P. Wouters, voor retourvracht zorgde, hij kocht en verkocht publieke fondsen (naar ons bleek niet steeds met winst!), zooals schuldbrieven van de Bank van Weenen, Russische obligaties (door Hope & Co uitgegeven te Amsterdam), Rentebrieven ten laste van den Prins de Ligne, enz.; deze fondsentransacties geschieden zoowel komptant als op termijn.

Dit faktuur-kopieboek begint op 15 Juni 1792 met de fakturen van bovenvermelde pennen, papier en 'cires d'Espagne' en loopt tot 30 December 1813.

Kopieboeken voor fakturen van lateren datum waren in de nagelaten documenten niet aanwezig.

De verhandelde waar bestond uit:

Pennen

Zware pennen en gewone pennen, Friesche, Deensche en Pommersche pennen, zwanepennen, ruwe schachten, zware schachten, enkele, dubbele en beste schachten, bouten (in 't Fransch: bouts d'aile, in 't Duitsch: Boudellen).

Deze pennen werden betrokken uit Amsterdam, Rotterdam, Brussel, Dusseldorf, Breda, Venlo, Sittard, Hamburg, Danzig, Remscheid, Barmen.

De prijzen liepen ver uiteen: de pennen golden bij de overname van de stoks van wijlen Theod. de Cort: 1.11½ fl Br Ct per duizend tot 90 fl Br Ct per duizend!

Zwanepennen waren het duurst.

De pennen uit Holland brengt schipper Poot mee die ook wel eens een keer grauw inpakpapier bezorgt dat hij zelf hier en daár onderweg inkoopt voor rekening van A.J. Wouters.

Papier

Allerlei soorten in diverse prijzen van fijn schrijfpapier tot inpakpapier.

Plaatsen van herkomst zijn: Brussel (per beurtman ordinaire), Gent, Amsterdam, Wormerveer, Zaandijk, Andenne, Hoei, Dendermonde, Duren, Dinant, 's Hertogenbosch, Saventhem, Luik, St. Léger, Crainhem Luxemburg, Dordrecht, Keulen, Mechelen, Dworp, Parijs.

Tusschen de leveranciers komen namen voor die thans in den papierhandel nog steeds goed gekend zijn, zooals Godin te Hoei en de Meurs te Brussel.

Als leverancier van grauw papier of inpakpapier komt niet alleen schipper Poot voor, maar ook Pieter Tomme 'voerman in den Bosch'⁽⁶⁾. Wij leiden hieruit af dat dit soort papier door kleine, onaanzienlijke luidjes vervaardigd werd zonder handelsrelaties.

LAK EN WAS, (zegellak of lak voor het stoppen van flesschen) komen uit Luik, Amsterdam, Bergen-op-Zoom, Parijs.

Als soorten kunnen we vermelden: superfine, parfumée, à odeurs, fine, ordinaire, cire à bouteilles, enz.

Men kon kiezen tusschen de kleuren: rood, zwart, goud, brons, groen, geel, oranje, bruin, doorschijnend, wit, koningsblauw, hemelsblauw, parelgrijs, karmijn rose, lila, violet, chamois, enz. (Sommige circulaires van fabrikanten vermelden 150 variëteiten!).

(6) 's Hertogenbosch.

De pennen komen voornamelijk uit Hamburg, het goede papier uit Holland; voor lak en was kwam vooral in aanmerking de Fabrique de Piret & Lefebvre te Luik, met depots te Parijs, Amsterdam en Bremen.

Verder komen voor:

OUWELTJES, (voor 't sluiten der brieven die in dien tijd nog niet onder omslag verzonden werden)
die uit Brussel betrokken worden (als 'auweligens' op de facturen vermeld).

POTLOODEN

uit Parijs, uit Beieren (zonder aanduiding van plaats, uit de tweede hand gekocht).

GALNOTEN, (voor 't vervaardigen van inkt?)

uit Tholen.

WIT GAREN, (waarschijnlijk voor 't binden van boeken)

uit Amsterdam.

Het gebeurt ook wel dat artikelen hierboven vermeld, aangekocht worden bij andere kooplui in dezelfde waren te Antwerpen.

Wij laten hier een afdruk volgen van een prijs courant van het Huis A.J. Wouters voor pennen uit 1803 (volgens aantekening op de rugzijde) met prijzen uitgedrukt in Brabantsche guldens en een prijs courant voor pennen van het huis Van der Sande en Brest van Kempen te Breda (zonder aanduiding van jaartal) met prijzen in Hollandsche guldens 'Vrij van rechten en Franco Antwerpen'. Wij geven hier ook een afdruk van een stroobriefje op zegel de aankomst in Antwerpen verkondigend van citoyen Ducy die buitengewoon fijne pennen te koop heeft. (A.J. Wouters had ook pennenleurders onder zijn cliëntelee).

De handel van de firma A.J. Wouters is zeker voorspoedig geweest. Wij zien in de nagelaten papieren dat van 1795 tot 1800 verfraaiingen en verbouwingen aan het huis der Korte Nieuwstraat aangebracht worden: Joannes Vrindts met zijn gasten Coben en Piet 'schilderen het uithangbord'. Timmermans, steenhouwers, loodgieters en metselaars voeren allerhande werkzaamheden uit; de mensen worden betaald naar de loonbarema's van den tijd en krijgen daarbij van den huisheer de noodige potten bier. Metser J. Tempelers en zijn diender Bert werken '7.½ dagh' en krijgen gedurende dien tijd 18 potten bier.

*Prix des Plumes à écrire de la
Fabrique de A. J. WOUTERS
à Anvers.*

		<i>Coin. de 1000</i>	
n°	1. Cordon orange p. 1000 F.	2.	10
	2. - - - dito rouge - - - -	3.	10
	3. - - - dito gris - - - -	4.	10
	4. - - - dito verd - - - -	5.	10
	5. - - - dito violet - - - -	6.	10
	6. - - - dito rouge - - - -	7.	"
	7. - - - dito jaune - - - -	8.	"
	8. - - - dito bleu - - - -	9.	10.
	9. - - - dito rouge - - - -	10.	10
	10. - - - dito orange - - - -	11.	"
	11. - - - dito incarnat - - - -	12.	"
	12. - - - dito - - - dito - - -	13.	"
	13. - - - dito - - - dito - - -	14.	"
	14. - - - dito - - - dito - - -	15.	"
	15. - - - dito - - - dito - - -	16.	"
	Plumes de cygué - - -	17.	100.
	demie - - - - dito - - -	18.	90

Bouts-d'ailes.

1. - - - rouge - - - -	19.	5
2. - - - dito - - - -	20.	10
3. - - - orange - - - -	21.	"
4. - - - incarnat - - - -	22.	10

PRYS-COURANT
VAN
SCHRYF-PENNEN,
By VAN DER SANDE en BREST VAN KEMPEN,
te BREDA.

... ..

N ^o . 1.	SCHAGTEN,	Geel Band,	't 1000. f	2: 2:-
— 2.	dito	Rood dito	—	2: 15:-
— 3.	dito	Wit dito	—	3: 15:-
— 4.	dito	Groen dito	—	4: —:-
— 5.	dito	Blauw dito	—	4: 10:-
— 6.	dito	Oranje dito	—	5: —:-
— 7.	dito	Paars dito	—	6: —:-
— 8.	dito	Geel dito	—	7: —:-
— 9.	dito	Wit dito	—	8: —:-
— 10.	dito	Groen dito	—	9: —:-
— 11.	dito	Blauw dito	—	10: 10:-
— 12.	dito	Rood dito	—	11: 10:-
— 13.	dito	Oranje dito	—	13: 10:-
— 14.	dito	Paars dito	—	17: —:-
— 15.	dito	Enkeld in Cornaat	—	20: —:-
— 16.	dito	dito	—	25: —:-
— 17.	dito	Dubbeld	—	30: —:-
— 18.	dito	dito	—	35: —:-
— 19.	dito	dito	—	40: —:-
— 20.	dito	dito	—	46: —:-
— 21.	dito	dito	—	52: —:-
— 22.	dito	dito	—	56: —:-
— 23.	dito	dito	—	62: —:-
— 24.	dito	dito	—	70: —:-

N ^o . 1.	BOUTEN,	ligte Rood Band,	't 1000. f	3: —:-
— 2.	dito	Blauw dito	—	3: 10:-
— 3.	dito	Rood dito	—	4: —:-
— 4.	dito	Blauw dito	—	5: —:-
— 5.	dito	Paars dito	—	6: —:-
— 6.	dito	Geel dito	—	7: —:-
— 7.	dito	Groen dito	—	8: 10:-
— 8.	dito	Rood dito	—	12: —:-
— 9.	dito	Oranje dito	—	14: —:-
— 10.	dito	in Cornaat	—	18: —:-
— 11.	dito	dito	—	22: —:-
— 12.	dito	dito	—	25: —:-

N ^o . 1.	Enkelde Zwane-Schagten,	't 1000. f	120: —:-
— 2.	Dubbeld	dito	170: —:-
— 3.	Besten	dito	230: —:-

NB. De Koopers kunnen over de Couleuren van de Banden na gescegen dispoſeeren.

AVIS AU PUBLIC.

NON SCRIPTIS, SED OPERIBUS.

L Le citoyen DUCY, connu dans toute l'Europe par la qualité des Plumes à écrire qu'il vend, et dont il possède seul la préparation, prévient qu'il vient d'arriver en cette Ville : il tient, comme accessoire à son commerce, des Plumes taillées avec une telle précision, que plusieurs négocians en ont fait mettre sous verre comme un objet de curiosité. Chaque personne pourra en trouver qui lui seront propres. Son principal commerce est donc de fournir les comptoirs de Plumes non taillées, qui par leur apprêt particulier et leur vieillesse, ont l'avantage de ne jamais s'ouvrir, de ne point faire la scie, et de se fendre si net que la fente est imperceptible. Il tient aussi des Plumes de cygne de la première qualité, pour ouvrir les comptes. Il changera les Plumes dont on ne sera pas content, de même qu'il fournira tous les apprêts qu'on désirera. Il fournit des pécotilles.

Il n'est ici que pour 8 jours.

Il est logé, Rue Délan au Coin de
Section 4, N° 2581.

Af en toe geeft A.J. Wouters, die ook Tresorier is van den Polder van Lillo, 'tractementen'. Zoo vinden wij in een rekening (zonder jaartal) van 'Francis Verhagen: Rekeninge voor Mijn heer Wauters van een tractement dat hij gedaan heeft op den 24 Mij twelf man gegeven de maeltijdt met den onbeijd à 7 stuyvers per man: 4-4⁽⁷⁾ daarbij 9 kreften, disseer, 36 potten weijn en 11 potten bier'.

De Woutersen bekleedden zeker een vooraanstaande plaats bij de gegoede Antwerpsche burgerij. Zoo niet zouden wij geene aanbeveling gevonden hebben als hierna aangehaald, voorkomend op een rekening van Piret en Lefebvre uit Luik van 12 Februari 1828 gericht aan A. Wouters (tweede zoon en opvolger van A.J. Wouters):

'P.S. Nous avons pris la confiance de vous adresser notre jeune compatriote L. Massart, violoniste distingué: il se rend à Lahaye et désire se faire entendre en votre ville à son retour. Nous espérons que vous daignerez l'accueillir comme son talent le mérite.'

Natuurlijk liep niet altijd alles vlot van stapel en kwamen er wel eens kwade zaken ten berde. Vóór 1815 vinden wij een convocatie voor 'des propositions à faire' door Bernard Maes op 10 Mei in Café de l'Empereur bij 'le sieur Peeters.' In 1820 wordt A.J. Wouters 'admis au passif de la faillite de J.E.F. Scheerders Schobbens tot een bedrag van fl. P.B. 62,98. In 1806 was A.J. Wouters betrokken in het faillissement van Veuve Lesens Froissart et Fils te Valenciennes. In 1819 worden in deze zaak nieuwe 'syndics' genoemd en hebben we hier zeker met geene voordeelige liquidatie te doen.

De interessantste zaak (uit ons oogpunt maar waarschijnlijk niet uit het oogpunt van A.J. Wouters) was wel de affaire Lawson Ure & Co:

Op 18 April 1815 komt de Antwerpsche makelaar Jos. Osy op het kantoor van A.J. Wouters met de firmanten van Lawson Ure & Co uit Glasgow en deelt mede dat deze Heeren papier, pennen en zegellak van allerhande soorten wenschen te koopen.

(7) dus 4 gulden 4 stuivers in totaal;
1 gulden = 20 stuivers, 1 stuiver = 16 penningen

Osy zegt dat het om een belangrijke partij zal gaan en dat Wouters zijn laagsten prijs moet berekenen, want zoo de klanten tevreden zijn, zullen ‘de très fortes commandes’ volgen. Osy zal voor hunne rekening tegen faktuur betalen.

De koopers vragen stalen en deze worden hen 's anderendaags bezorgd.

Op 23 April brengt een van de Engelsche Heeren de stalen terug, doet een belangrijke bestelling en zal alles laten halen.

Drie dagen later worden de Heeren verwittigd dat de bestelling gereed is.

Op 2 Mei wordt alles afgehaald en faktuur verzonden op naam van ‘Lawson, Ure & Co chez Monsieur Osy En Ville’, voor een bedrag van Fr. 2385,83.

Lawson, Ure en C^o zijn de schuldenaars en Osy blijft garant.

De goederen worden aan boord genomen van de ‘Flora’, schip dat in de Antwerpsche haven ligt, en dat aan Lawson, Ure & Co of aan Osy schijnt toe te hooren. Bevelhebber aan boord is Kap. Corren.

Pas eenige dagen later blijkt het dat Osy over den kop gaat! De ‘Flora’ is nog niet vertrokken, de geleverde koopwaar is nog in 't schip en nu wordt er aanstonds (11 Mei 1815) een ‘Requête’ gericht tot ‘Monsieur le Président du Tribunal de Commerce’ te Antwerpen om beslag te mogen leggen op de goederen ‘la solvabilité du Sieur Osy ne présentant plus à l'exposant la garantie sous laquelle il a traité’.

‘Monsieur le Président’ geeft toelating de zaak dadelijk voor de rechtbank te brengen en den zelfden dag legt Advokaat Dominique Ogez beslag op de lading van de Flora en wel voor rekening van drie Antwerpsche firma's, te weten: Van Geetruyen, Van Geetruyen-Van den Dries en A.J. Wouters.

In een ‘extrait’ in datum van 16 Mei 1815 van de ‘audiences publiques du Tribunal de Commerce de mer et de terre séant à Anvers chef lieu du département des deux Nêtes’ lezen wij:

‘Entrent Messieurs Bisschop Basteyns, Président, Albert Cogels Juge,
Pierre Gabriel Coste Juge suppléant et Capet commis greffier,
Cause du Sieur A.J. Wouters etc contre les Sieurs Lawson, Ure et
Compagnie négocians de Londres⁽⁸⁾ en la personne du Sieur Lawson l'un

(8) Dit is fout in het ‘extrait’. De Firma Lawson Ure & Co was gevestigd te Glasgow.

d'eux de présent à Anvers, logé chez l'huissier Van Berckelaer rue de la bourse'.

'Maitre Ogez avocat agréé par le Tribunal' leest exploit van deurwaarder 'Jean Adrien Albert Delanghe admis à ce Tribunal', strekkend om de veroordeeling te bekomen van verweerders tot het betalen van Fr. 2355,83 voor papier, pennen en was hun verkocht en geleverd en waarop beslag gelegd werd aan boord van het schip La flore, Kapitein Corren en 'voir dire' dat het beslag zal geldig blijven tot volledige afbetaling of verkoop van de goederen.

Meester Nanteuil ook 'avocat agréé', bij wie verweerders domicilie gekozen hebben, besluit voor hen dat ze loochenen kennis te hebben van de beslagname daar hen geen exploit beteekend werd, en dat ze stellig loochenen met den aanlegger gecontracteerd te hebben nopens de goederen in kwestie.

Zij loochenen ook, voor zoover als noodig, dat de goederen hen zouden verkocht of geleverd geworden zijn.

En besluiten dienvolgens 'à non recevoir du demandeur avec les dépens'.

'Maitre Ogez' vraagt het bewijs te mogen leveren van de door verweerders geloochende feiten.

Het Tribunaal verwijst partijen voor 'Monsieur Pierre Gabriel Coste Juge suppléant' op later aan te duiden dag en uur.

Op 19 Mei 1815 heeft een nieuwe zitting plaats met de zelfde aanwezigen. Ogez vraagt dat gezien 'Messieurs Lawson et compagnie de Londres' gedaagd zijn tot betaling van het bedrag eener faktuur den verkoop vermeldend door aanlegger aan gezegde Sieurs Lawson et Compagnie van

108	riemen in 6 kisten	
2200	pennen in 3 balen	
5	Pond pain à cacheter }	in ééne kist
19	Pond cire à cacheter }	in ééne kist

en deze den verkoop en de levering geloochend hebben, vraagt dat 'en terme de preuve enz les dits Sieurs Lawson, Ure et leur associé fils de ce dernier' te ondervragen nopens volgende feiten en artikelen op te bepalen dag en uur en citatie 'par huissier commis'. Volgen dan 18 artikelen waarin de feiten vast-

gelegd worden, die wij hooger reeds verhaalden. Uit de twee laatste artikels blijkt het dat verweerders zonder meer beweren eigenaars te zijn van de goederen die de lading van het schip uitmaken en er niet in toestemmen dat de goederen die zich aan boord van gezegd schip bevinden ‘soient remises aux demandeurs’.

Het Tribunaal beveelt nu dat ‘les Sieurs Lawson, Ure et leur associé, fils de ce dernier, seront tenus de répondre en personnes, précisément et pertinemment aux faits et articles ci-dessus mentionnés ainsi qu'à ceux sur lesquels le Juge ci-après nommé trouvera bon de les interroger d'office, aux jours et heure à indiquer’.

In datum van 3 Juni 1815 vinden wij nu een Requête van Ogez ‘pour procéder à l'interrogatoire’. ‘Le Juge ordonne que l'interrogatoire aura lieu le 10 Ct.’

In datum van 17 Juni 1815 stelt een stuk vast dat op 10 Juni de ondervragingen niet konden plaats hebben en bij akkoord van partijen op 17 Juni bepaald werden.

‘Comparaissent Me Ogez et Me Nanteuil’ die doet opmerken dat ‘Ure père n'est pas partie en cause’ daar hij niet in de stad was op datum van de citatie en dat Lawson en Ure (zoon) bereid zijn te antwoorden, maar ‘n'entendent pas la Langue Française’ en dat zij vragen dat de antwoorden in 't Engelsch met de vertaling van den tolk in 't proces-verbaal zullen geschreven worden.

Ogez heeft zich teruggetrokken na lezing van zijn requête. Nanteuil en Ure fils trekken zich ook terug en de ondervraging van Lawson door het Tribunaal begint na eedaflegging van ‘Charles Brequigny Courtier de Navires’ die als tolk optreedt, en na eedaflegging, op den bijbel, door Lawson.

Ziehier de vragen en de antwoorden:

Première question:

Que le dix huit avril mil huit cent quinze Monsieur Lawson, Monsieur Ure, et leur associé, sont venus chez le demandeur Wouters en sa maison et Magasin courte rue neuve, accompagnés de Monsieur Joseph Osy.

Réponse en anglais:

Mr Ure Senr Mr Ure J^r & myself
accompanied Mr Osy to the warehouse
of Mr Wouters, but Mr Ure senior is not
our partres.

Réponse en français:

Monsieur Ure senior, Monsieur Ure
junior et moi avons accompagné
Monsieur Osy dans les Magasins de
Monsieur Wouters mais Monsieur Ure
Senior n'est point notre associé.

Deuxième question:

Qu'ils y sont venus dans l'intention de faire des achats de papiers, plumes,
cire et pains à cacheter

Réponse en anglais:

Not true

Réponse en français:

Cela n'est pas vrai.

Troisième question:

Que Monsieur Osy a dit en presence des repondans que c'était pour une
expédition de ces articles papier etc que ces Messieurs, en parlant des
répondans allaient faire et qu'ils recommandaient au demandeur de ne pas
calculer ses prix, comme s'il ne s'agissait que de bagatelles, mais qu'il
fallait les mettre aussi bas que possible.

Réponse en anglais:

I do not know that Mr Osy speaking in
flamish or french which languages I do
not understand.

Réponse en français:

Je ne le sais pas, Mr Osy pariant en
flamand ou français lesquelles langues je
ne connais pas.

Quatrième question:

Que Monsieur Osy, dit encore en presence des repondans que si par suite
ces expéditions réussisaient bien, ils (en parlant des repondans) feraient
certainement de très fortes Commandes.

Réponse en anglais:

I answer the same to this question as to
the third question.

Réponse en français:

Je reponds la même chose pour cette
question que pour la troisième.

Cinquième question:

Que les Repondans ont vu et examiné diverses parties de papier, plumes,
cire, etc. que le demandeur avait dans son Magasins.

Réponse en anglais:

True.

Réponse en français:

Vrai.

Sixième question:

Qu'en parlant ils ont invité le demandeur à leur envoyer des Echantillons de chaque qualité

Réponse en anglais:

Not true

Réponse en français:

Ce n'est pas vrai.

Septième question:

Que ces Echantillons leur ont été envoyés le lendemain

Réponse en anglais:

Not true

Réponse en français:

Ce n'est pas vrai.

Huitième question:

Que le vingt cinq avril, un des repondans est venu seul rapporter les dits Echantillons, sur chacun desquels il était écrit la quantité de chaque espèce de Marchandise qu'ils désiraient avoir:

Réponse en anglais:

Not true

Réponse en français:

Ce n'est pas vrai.

Neuvième question:

Qu'alors en remettant les Echantillons il a dit qu'on devait apprêter tout cela an plutôt et mettre les Echantillons sur chaque partie de papier, afin de pouvoir facilement, vérifier si les papiers sont de la même qualité que les Echantillons

Réponse en anglais:

Not true

Réponse en français:

Ce n'est pas vrai.

Dixième question:

Que le vingt-huit avril ils ont été prevenus que tout cela était prêt.

Réponse en anglais:

Not true

Réponse en français:

Ce n'est pas vrai.

Onzième question:

Que le deux Mai ils ont fait prendre les dites Marchandises.

Réponse en anglais:

Not true

Réponse en français:

Ce n'est pas vrai.

Douzième question:

Que le trois Mai le demandeur, leur a fait parvenir sa facture intitulée: Monsieur Lawson Ure & Compagnie chez Monsieur Osy E/v. doivent à A.J. Wouters etc.

Réponse en anglais:

Not true

Réponse en français:

Ce n'est pas vrai.

Treizième question:

Que ces marchandises ont été déposées, savoir: les papiers dans six Caisses; les plumes dans trois ballots et la Cire et pains à cacheter dans une Caisse.

Réponse en anglais:

I don't know that, but believe so.

Réponse en français:

Je ne le sais pas mais je le crois.

Quatorzième question:

Qu'elles ont été embarquées à bord du navire La flore Capitaine Corren, présentement au port d'anvers.

Réponse en anglais:

I don't know that, but believe so.

Réponse en français:

Je ne le sais pas mais je le crois.

Quinzième question:

Quels sont encore à bord du dit navire

Réponse en anglais:

I don't know that, but believe so.

Réponse en français:

Je ne le sais pas mais je le crois.

Seizième question:

Que les Repondans se pretendent propriétaires des Marchandises, formant la Cargaison du dit navire au moins intéressés dans la dite Cargaison.

Réponse en anglais:

Interested in the Cargo.

Réponse en français:

Intéressés dans la Cargaison.

Dix-septième question:

Que les susdites Marchandises se trouvent saisies par procès-verbal de l'huissier Delanghe du onze de ce mois, enregistré le douze.

Réponse en anglais:

It is possible.

Réponse en français:

C'est possible.

Dix-huitième question:

Que les Repondans, ne consentent pas à ce que ces Marchandises étant à bord du dit navire soient remises aux demandeurs.

Réponse en anglais:

Certainly not, being interested in the Cargo, and Mr Osy having money of Lawson Ure & Co in his hands for that purpose.

Réponse en français:

Certainement pas, étant intéressé dans la Cargaison et Mr Osy, ayant l'argent de MM. Lawson Ure et comp^{ie} pour cet effet.

Lawson trekt zich terug en Ure fils wordt binnengebracht, legt den eed op den bijbel af en wordt ondervraagd:

De zelfde vragen worden gesteld en Ure fils antwoordt:

1e I accompanied Mr Osy to the house of Mr Wouters⁽⁹⁾.

vrag

2^e I went there to look at these articles.

vrag

3^e I did not perfectly understand the Languages they spoke, it is therefore possible.

vrag

4^e I did not perfectly understand the languages they gent^s spoke, it is therefore possible he might have said so.

vrag

5^e It is true.

vrag

6^e I can't speak there Language.

vrag

7^e I never saw them. I left antwerp on the 19 April.

vrag

8^e I was not in town.

vrag

9^e I was not in town.

vrag

10^e I was not in town.

vrag

11^e I was not in town.

vrag

12^e I never saw it.

vrag

13^e It is possible, but I do not know it

vrag

14^e It is possible, but I do not know it

vrag

(9) het stuk geeft voor elk antwoord ook een Fransche vertaling.

15^e I do not know it, but believe they are.

~~vrag~~

16e We are intrested.

~~vrag~~

17e It is possible.

~~vrag~~

18e We are interested to Mr Osy and therefore Cannot concent to give them up.

~~vrag~~

Op 4 Met 1816 verschijnen de partijen opnieuw voor het ‘Tribunal de commerce de mer et de terre séant à Anvers capitale de la Province du même nom’ bestaande uit:
‘Albert Cogels Juge faisant fonction de Président, Joseph Serruys et

Pierre Gabriel Coste aussi Juges et Firmin Emmanuel Capet commis greffier’.

Wij lezen in het Extrait des feuilles des audiences publiques etc. nopens deze zitting:

‘Considérant que d'après l'aveu des défendeurs, consigné dans leur réponse ‘à la dix-huitième et dernière question du procès-Verbal d'interrogatoire ‘sur faits et articles, en date du dix huit Juin dix huit cent quinze, ‘qu'ils sont intéressés aux Marchandises qui sont à bord du Navire dont ‘il s'agit, avec le Sieur Osy, et que, par conséquent, ils ne pouvaient pas ‘consentir à rendre ces Marchandises, par ces motifs et vu le proces Verbal ‘surappelé, enregistré... etc.

‘Le Tribunal, pour éclairer sa religion, ordonne aux Sieurs Jean Vervoort ‘et Guillaume Winckelmann Syndics provisoires à la faillite du dit Sieur ‘Osy, de faire être au Greffe, dans la quinzaine de la notification du présent ‘qui sera faite par l'huissier Delanghe commis à cet effet, tous les papiers, ‘titres, Lettres et documens relatifs à l'achat des marchandises dont il s'agit ‘entre le demandeur et les défendeurs.

In datum van 22 Augustus 1817 vinden wij een huissiers exploit waarbij beslag gelegd wordt, ten voordeele van A.J. Wouters op gelden bij huissier Persoons berustend, voortkomend van den gerechtelijken verkoop ‘contre les sieurs Lawson Ure & Co pour sureté de la créance de Fr. 2385,83 ou F1 PB 1110,13 plus Fr. 400 of fl PB 189 of meer voor proceskosten.

In datum van 3 Oktober 1817 komt een kopij van quittance voor van Van Geetruyen: ‘reçu de Mr Persoons Fr. 1538.- qui sont restés entre ses mains provenant de la vente des marchandises et étant pour compte de M.A.J. Wouters.

Vermoedelijk was dus Van Geetruyen geprivilegieerde schuldeischer en vischt A.J. Wouters achter 't net.

Er komt nog wel een Vonnis door de Handelsrechtbank geveld op 3 Oktober 1817 waarin na lange ‘préambules’ en het citeeren van alles wat voorafgaat, na pleidooien enz.: ‘Le Tribunal condamne les susdits sieurs Lawson Ure et Compagnie et par corps à payer au demandeur etc’ maar op 29 April 1818 krijgt A.J. Wouters een rekening thuis van Ogez tot een beloop van Fr. 672,89 waarvan Fr. 150.- voor honorarium. Een begeleidend schrijven zegt:

‘Comme il n'i à plus rien à retirer dans le moment de votre créance à ‘la charge de M.M. Lawson Ure & Co puisque le produit du navire n'a ‘pas suffit pour paijer les privilégiés, je vous envoijs vos pièces avec mon ‘compte.

‘Si plus tard il est possible de recuperer quelque chose, J'aurai soin de ‘vous redemander les pièces.

Toch gaf A.J. Wouters de zaak nog niet op, want in Juni 1823 zal hij nog beslag laten leggen op gelden in bezit van Josephus Tobias Verheyen in zijne kwaliteit van liquidateur van de insolvente boedel van den Heer Josephus Osy, maar of hier een tastbaar resultaat bereikt werd konden wij niet vernemen.

A.J. Wouters overleed te Antwerpen op 24 Oktober 1823 en werd begraven extra-muros op het kerkhof van St. Willibrordus.

Afb. 1. Band met paneelstempel Onze-Lieve-Vrouw-ten-Troon. Zie blz. 19 en 22-23.

Afb. 2. Zegel van het klooster Onze-Lieve-Vrouw-ten-Troon te Ouwen-Grobbendonk. Zie bl. 27-28.

Afb. 3. - Band van de regulieren te Ouwen-Grobbendonk (?) Zie blz. 28.

Afb. 4. - Band van hs. II 1278, Kon. Bibl. Brussel, gecopieerd 1493 in klooster Thabor, Mechelen.
Zie blz. 30.

De paneelstempel Onze-Lieve-Vrouw-ten-Troon door Prosper Verheyden

Een drietal boekbanden van handschriften uit het einde van de 15^e eeuw zijn beprent met een fraaien paneelstempel, die voorstelt Onze-Lieve-Vrouw-ten-Troon: zie afbeelding 1. Hij is 90 mm. hoog bij 67 mm. breed; een middenvak toont, onder een drievoudig gotiek verhemelte, een ‘tabernakel’, getopt met heraldische lelies, eigenlijk een zetel met arm- en hoge rugleuning, een troon, waarin zit de Moeder-Maagd; met haar rechterhand steunt zij het Kind Jezus, dat op hare knie trappelt en met gretige armpjes naar u wil komen; het heeft een kruisnimbus terwijl van Maria's lange haarlokken een krans van vele stralen uitgaat; aan weerszijden van den troon staat een musiceerende engel in tabbaard en met hoogopstekende vleugelen; de eene speelt luit, de andere vedel; boven elk zweeft nog een hemelsche geest, die een spreukband, een ‘rolle’ openhoudt; boven Maria verschijnt een groote kroon en daaronder nog een derde spreukband, met, zou men zeggen, den groet *ave*; de grond van de heele voorstelling is bezaaid met sterretjes; onderaan dit middenvak is een fries aangebracht, met rechts een loopenden leeuw en links een ongevleugelden draak, een ‘lindeworm’, elk met een gebloemden staart; aan drie zijden is de paneelstempel ingesloten met een tekst, een bijbelplaats met verwijzing, in gotieke minuskelen: *Throno illius sit pax usque || in eternum a dño || tercijs regum secundo ||* De woorden zijn door bloempjes gescheiden.

Twee van de drie boekbanden, met dezen paneelstempel versierd, worden bewaard in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, afdeling Handschriften; de derde maakt deel uit van de ver-

zameling van generaal Jacques Willems, voorzitter van de Société des Bibliophiles et Iconophiles de Belgique, te Brussel.

Een van de beide exemplaren in de K.B. bevat hs. 11696-97 (bij Van den Gheyn, *Catal. des Manuscrits*, nr. 2404), een verzameling geestelijke tractaten, waarvan het eerste is getiteld *Van den heiligen sacramento sommege punten die wy nernstelike aenmerken sullen*. Een aantekening vooraan in het boek luidt: 'Desen boec behoert toe int cloester van sinte Birgitte bynnen Dendermonde'; wat Van den Gheyn, bij de vermelding van het onderwerp van den paneelstempel ('fer: la Vierge sur le trône avec la légende...' enz.) deze bemerking ingeeft: 'Allusion au vocable du monastère des Brigittines de Termonde. Onse lieve Vrouw ten troone. Cette reliure est la réplique de l'estampe qui se trouve dans le manuscrit 2398 (4407-08) et qui provient aussi des Brigittines de Termonde.'

In zooverre is deze bemerking juist dat de bedoelde prent, eene kopersnede met onderaan gegraveerd den tekst: *S. birgitta van(n) de(n) ryke vercia⁽²⁾ pr(in)tcesce maria troene te dendermonde* - en deze legende wordt anderbroken door een schildje met de bloedende Vijf Wonden - de heilige voorstelt als een tronende, gekroonde en geaureoleerde vorstin; naast haar troon staat echter een lessenaar met een boek erop en daarover ligt een lange, ontrilde reepel, een 'volumen' waarop zij met de pen schrijft; een engel in tabbaard, met uitgespreide vleugelen, is haar een gediensstige geest daarbij; boven den gebeeldhouwden troon en boven den naam van de heilige zweeft de H. Geest als duif in een stralenkrans; links verschijnt in wolken God de Vader, die Christus' lichaam optilt, rechts Maria met het Kind Jezus op hare armen; naast de visioenen-schrijvende Birgitta is een staf geplant, waarop een pelgrimshoed en waaraan hangen een tasch, een kroon en een schild met klimmenden leeuw.

De repliek zal veeleer de Birgitta-gravure zijn dan de paneelstempel met O.L.V. ten Troon: een verlangen om de visioinaire vorstin, bij het opteekenen van hare vermaarde en vroeg ver-

(2) *Vercia* voor *Nercia* (Noriciâ), de Zweedsche landstreek waarvan Birgitta's echtgenoot vorst was.

spreide revelaties onder hemelsche ingeving,⁽³⁾ voor te stellen naar het beeld van de tronende Maria, is bij Brigittinensen allicht te begrijpen.⁽⁴⁾

De tweede band met den O.L.V. ten Troon-paneelstempel, in de K.B. te Brussel, bevat hs. 2863, een onvolledig *Missale*, geschreven op perkament, deels in de 15e eeuw, deels vroeger, in Van den Gheyn's *Catalogue* beschreven onder nr. 454, als 'Missel incomplet' maar dat begint, f. 1: 'Missa de quinque vulneribus cristi', waar over den band enkel wordt gezegd: 'Reliure ancienne, maroquin estampé, restaurée en veau au dos.' - In werkelijkheid is de band van karmijnroodgeverfd, dus toenmaals zoogezegd 'purper' kalfsleder (of zou die nu gladgeperste oppervlakte misschien toch geitenleder zijn?) maar hij werd hersteld, vast in de latere jaren van de 19e eeuw, en voorzeker met zorg en toch niet met zooveel omzichtigheid als wij zouden mogen wenschen: de oorspronkelijke houten berden werden vervangen door karton; de gaten op het achterplat gelaten door de verdwenen sloten, werden gestopt, een nieuwe rug in rood kalfsleder werd aangebracht en er werd ook gezorgd voor nieuwe schutbladen in... gewoon grijs inpakpapier, ongetwijfeld met de bedoeling dat ze er een beetje, hoewel dan toch bedrieglijk, 'oud' zouden uitzien; aantekeningen op de oorspronkelijke schutbladen en de binnenzijde der platten zullen aldus verloren zijn gegaan. Het boek heeft van ouds vergulde sneden, geciseleerd in ruiten, telkens met een bloempje in elke ruit gestempeld. Van het reliëf op de bandvlakken is nog bitter weinig te onderscheiden; ware 't niet dat van de afgesleten en platgeperste paneelstempels enkele letters van het omschrift, ook het drakenpaar, nog ongeveer herkenbaar zijn en ook de afmetingen overeenkomen met den O.L.V. ten Troon-paneelstempel, men zou uit dezen haast blind geworden omslag niet meer wijs

- (3) In het colophon van Geeraard Leeu's uitgave, Antwerpen, 1489: Birgitta, *Opusculum vitae et passionis Christi*, wordt gezegd: 'ex revelationibus beate birgite, et compendiosa legenda eiusdem in monasterio ad thronum marie: alias birgite in Teneramunda Cameracensis dyocesis compilatum.'
- (4) De Birgitta-prent heeft een repliek in houtsnede; b.v.b. op den titel van *The Pilgrimage of Perfection*, Londen, Richard Pynson, 1526; Birgitta's naam komt er niet op voor; het boek heeft nog een ander houtsnede, die ook de h. Birgitta voorstelt, door een ander graveur. Zie beschrijving en reproductie in *Le Bibliophile illustré. Texte et Gravures par J. Ph Berjeau*. Londen, 1862; p. 92-94.

worden. Ook het afschrijven van de bandvlakken met een dubbel filet komt overeen met de versiering van de twee andere banden.

Dit Missale-handschrift, groot 185 mm. bij 128 mm., heeft twee kleinere, nog duidelijke stempels: onderaan het paneel, telkens een rechthoekje, 7 mm. × 28 mm., waarin staat *ave maria* in gotieke minuskelen; op de hoeken, een rond stempeltje (diam. 12 mm.) met een springend hert erin.

De beide andere banden hebben, als éénig gezel bij het paneel, een stempeltje, 8 mm. × 12 mm., waarin het gotieke *ihs*-monogram.

De derde boekband, diegene welke uit de veiling L. Paris (bij F. Miette, Brussel, 13 October 1934, lot nr. 139, reproductie van den band in den veilingscatalogus⁽⁵⁾ is overgegaan naar de verzameling van gen. J. Willems, bevat insgelijks een handschrift, eene verzameling gebeden in het Nederlandsch, en wel in een Saksisch-Frankischen tongval⁽⁶⁾ en met vooraan een Dietschen, bij zijn begin geschonden kalender - (ook een blad met het begin van Juli ontbreekt) die nu begint met Policarpus m(artela)r (d.i. 26 Januari) - geschreven c. 1500, op 87 bladen papier (watermerk: de 'Lorreinsche' p met kruis er boven op en met gespleten staart), in stevige gotiek, rood en

(5) Met korte beschrijving naar nr. 204 in mijn catalogus van de boekbanden in de Tentoonstelling Oud-Vlaamsche Kunst, Antwerpen 1930. - De banden-tentoonstelling, die gehouden werd in de Kon. Bibl. te Brussel, in het voorjaar 1930, had geen van beide in het huis bewaarde O.L.V.-ten-troon-banden. Toen de heer L. Paris mij zijn exemplaar toonde, bij gelegenheid van zijn bezoek in die tentoonstelling, kon ik hem de beide gelijkaardige banden aanwijzen.

(6) Op f. 14 leest men: O [een Hollandsche initiaal, 6 regels hoog, in blauw en rood penwerk met stipjes in goud] Heer ihu xpe wijsheit gads op dat ic yets wat weder doe dynre ghebenedider passien soe presentiert dat gedachte myns herten dinre sueter tegenwaerdicheit die pynlike droeuicheit...' enz.

Dezelfde dialect-eigenaardigheden het heele handschrift door.

Op f. 87 luidt nog een toevoegsel:

'Ic bid lieve heer Jhesu christe dat gi mi wilt syn een aenbegyn in al mijnen wercken eyn middel in mijnen leven ende ein guet saelich eynde in mijnen sterven ende dat gy my verleent in die ure myns doets rechte volcoemen geloeve haep ende mynne ende eyn genaedich ordel. Amen.'

Het oostelijk dialect valt reeds op bij het bekijken van den kalender, waar op 25 Maart rood aangeteekend staat 'Onser vrouwen baetscap' en op 6 Mei, zwart, 'Sunte Johan voer die latijnsche paerte'; die kalender is trouwens noch voor een Nederlandsch bisdom. Kamerijk, Doornik, Utrecht of Luik, maar veeleer voor Keulen.

zwart, en met enkele versierde initialen. De band, 140 mm. × 95 mm., is uit karton en kalfsleder; er zijn sporen van een paar linten als bindsels. (Zie afb. 1).

Jammer genoeg heeft dit handschrift, zooals reeds de kalenderverminking waarschuwt en de verwarde schikking van de verdere bladen bevestigt, niet zijn oorspronkelijken band; ook de tegenwoordige, beprent met het Maria-ten-troon-paneel, werd door een zorgvuldig binder voorzien met een eindje groen lint tot herinnering aan de vroegere bindsels, en met eilaas ook nieuwe schutbladen; zijn daarmede aantekeningen van vroegere eigenaars verdwenen, in het boekje zelf zijn er in elk geval geene.

Bij dit op 't eerste zicht wel gemaakt en bijna gaaf gebleven bandje zou er overigens geen aanleiding zijn om te vermoeden dat het een anderen inhoud kan gehad hebben. Toch is er een omstandigheid die het tegendeel bewijst, hoe ook de rug... haast ongerept is en hoezeer ook men weet dat een: behendig binder een oud bandje bijna onmerkbaar kan 'restaureren'. Voor ons heeft de heele zaak geen ander belang dan na te gaan welke de eerste oorsprong mag zijn van band en bandversiering.

Nu is de Koninklijke Bibliotheek, vóór enkele jaren, in het bezit gekomen van een zware map⁽⁷⁾ waarin de bedreven, ja vermaarde Brusselsche boekbinder J. Schavye (1822-1905) heeft verzameld wrijfsels en teekeningen naar banden die hem werden toevertrouwd; hij prentte zelfs een titel op het album: *Histoire de la Reliure. Recueil de Reliures originales représentant les diverses époques de cet art, depuis le commencement de l'ère chrétienne jusqu'au XIXe siècle. Dessins et annotations par J. Schavye.*

Een van deze wrijfsels is het trouwe beeld van het hier gereproduceerde bandvlak, met al zijn huidgroeven en kleine beschadigingen, op twee nietigheidjes na: het bindsel-overschotje was nog niet aangebracht toen het wrijfsel werd genomen en integendeel plakte op het bovendeel van den rug, onder de eerste nerf, een strookje papier, dat reikte tot op het bovendeel van de woorden *Throno ill...* in het omschrift van den paneelstem-

(7) Uit de nalatenschap van boekbinder Ch. Desamblanx, die een tijd Schavye's werkhuis heeft geleid.

pel; maar op het bandje zelf, zooals het nu voor ons ligt, heeft dit papiertje, behoedzaam afgeweekt, geen spoor nagelaten.

Volgens de aantekeningen, die Schavye schreef onderaan zijn wrijfsel, zat echter toen in het bandje: 'B.R. Johannis Gerson. De Passiõib⁹ aie &a. Impr. Gaspard Philippe.'

Beteekent B.R. dat het wrijfsel genomen werd op den band van een boek dat aan de Kon. Bibl. toebehoorde - en deze letters staan bij meer andere verwijzingen, waarvan men de juistheid ter plaatse nog kan nagaan - dan ofwel heeft Schavye zich vergist... ofwel heeft het bandje, sedert hij zijn wrijfsel nam, tóch een anderen inhoud gekregen.

Ik zou liefst aan de vergissing in de aantekening willen gelooven, niet omdat ik twijfel aan de verbijsterende behendigheid van sommige boekbinders - wie heeft niet ongelooflijke 'toeren' in het 'restaureren' gezien, waar overigens het gebarsten, gekloven en verweerde rugleder den subtielen vakman juist in de hand werkte - en Schavye en ook Desamblanx waren allerknappste meesters - maar omdat het boek, naar hetwelk Schavye's aantekening verwijst, niet in de Koninklijke Bibliotheek te vinden is en de vroegere aanwezigheid ervan in de fiches niet wordt vastgesteld.

Jammer, inderdaad. Misschien verwees een oude eigenaars-aantekening ons naar de Brigittinensen van Dendermonde, evenals hs. 11696; of... naar een ander Maria-Troon. - Het is te laat beklagd. Van J. Gerson's *De Passionibus animae* heeft de Kon. Bibl. drie verschillende incunabel-uitgaven maar niet die van Gaspard Philippe, s.a., waarvan de Bibl. Nationale, te Parijs, volgens haar *Catalogue*, wèl een exemplaar heeft; zoodat Schavye's aantekening, tot onze ontnuchtering, niet een bibliografische vergissing zal zijn.

Ten slotte blijft er, van drie banden met het Maria-Troon-paneel, slechts één over, die beslist naar Dendermonde verwijst; maar het is natuurlijk een waardevolle aanduiding dat het Brigittinensenklooster aldaar Maria-Troon heet... Het zou zelfs eenigszins als argument bovendien kunnen gelden dat in den tekst van het handschriftje, als opschrift bij een paar korte gebeden, staat: f. 28^e: 'Dijt leerden onse lieve vrouwe sunte brigiten tegen quade gedachten'; maar zal dit citaat als aan-

duiding van oorsprong meer te beteekenen hebben dan dit andere: f. 64, 'Dit sijn soeven punten die sunte Jheronimus seget van sanctam elizabethen'?

Andere banden van Maria-troon Dendermonde.

Heeft W.H. James Weale geen wrijfsel van een Dendermondschen band, in de *Introduction* nochtans van zijn *Bindings and Rubbings of Bindings in the Art Library*, 1898, zegt hij, p. lxi:

'The Brigittines of Termonde made use of a considerable variety of stamps, the most noteworthy of which, triangular in shape, represents a man in a tunic wearing a cap of maintenance, holding a club and an escutcheon charged with a cross; another bore the name of their foundress S. Birgitta on a label.'

De bedoelde band zou wezen, zegde mij de heer G.D. Hobson, Auct. 1.Q.2.22. in Bodleian Library, Oxford; de 'aanzienlijke verscheidenheid' stempels bestaat uit twee halve loofornamenten, waarmede driehoekige vakken van het in groote ruiten verdeelde bandvlak worden gevuld, en verder vier evangelistenteekens op de hoeken, en vijf kleinere en ook een paar zeer kleine ronde stempels: Paaschlam, heraldische lelie, dubbele arend, roos en twee sterretjes, ook een amandelvormig loofornamentje in het middenpunt; alles te samen dus, met den door Weale beschreven driehoek - en den naamstempel, veertien stempels; het Maria-Troon-paneel is evenmin op den bedoelden band te zien als een van de drie kleinere stempels, die er mee samengaan op de zooeven beschreven handschrift-banden.

Een aanduiding voor het gebruik van den paneelstempel door het Dendermondsche klooster is ongetwijfeld ten eerste dezes naam en vervolgens het ex-libris geschreven in het vermelde handschrift 11696-97, al kan dit er later zijn ingesteld; maar andere handschriften, die aan Maria-Troon-Dendermonde hebben toebehoord, al zijn ze ook van hetzelfde formaat en uit denzelfden tijd, zitten in heel andere banden; en tenslotte bestaat een tweede Maria-Troon-klooster, welk aanspraken op den paneelstempel kan laten gelden.

Het valt ons tegen, voorzeker, dat b.v.b. hs. 4585 in de Kon. Bibl. te Brussel (Van den Gheyn 3377), een S. Birgitta-leven, 15^e eeuw, met dit geschreven ex-libris: ‘te sent Birgitten int besloeten cloester staende bynnen Denremonde der stat’, wel in den oorspronkelijken band zit maar dat deze niet met het Maria-Troon-paneel doch sober met slechts een paar diagonalen is versierd; dat van een ander Birgitta-leven, hs. 3042-44 (Van den Gheyn 3372), uit 1440 (dus vóór de stichting van het Dendermondsche klooster) met de aantekening: ‘Desen bouc behoert toe den cloester van sente Brigitten to Marien throene bynnen der stede van Dendermonde’ de oude band werd vervangen door een perkamenten.

Er is echter nog, ter Kon. Bibl. Brussel, hs. 4407-08 (Van den Gheyn 2398), ‘Van den helighen eerweerdighen sacramente des lichaems ons liefs heeren Jhesu Christi,’ juist dit boek naar hetwelk Van den Gheyn verwijst om de aandacht te vestigen op de overeenkomst van de iconografie van den Maria-Troon-paneelstempel met de S. Brigittaprent die in den band plakt (zie blz. 20), deze band, werd ook de rug hersteld, blijkt, ook kritisch bekeken, de oorspronkelijke te zijn; hij heeft echter, op voor- en achterzijde, twee indrukken van een paneelstempel (80 × 57 mm.) met twee rijen dieren in ranken en dit omschrift: *pulcra es et || decora filia ihrlm || terribilis ut || castro(ru)m acies ordinata* - een citaat (Cant. VI. 3) wel is waar, dat besloten kloosterzusters met genoeg op hunnen staat kunnen toegepast hebben. En wel is 't een vrouw, een West-Vlaandersche, (Brugsche?) die den tekst van het boek heeft gekopieerd; in een explicit geeft zij ook dezen raad, f. 78: ‘So wie dit boucxkin totten hende heift ghelesen daer mede en wilt niet of laten want... (enz.) Daer omme eyst veel saligher ghelesen dan eenen sac vul boucken daer bedinghen in staen. Bidt voer haer die dit heift ghescreven, want sou aerm in duechden es bleven.’

Was deze West-Vlaamsche kopiïste Brigittiners te Dendermonde?

Toch is er minder kans dat deze band juist voor het Dendermondsch klooster werd gemaakt; men ziet dit *pulcra es*-paneel namelijk ook op den gaven band van een handschrift op perkament en papier, 15^e eeuw, een Breviarium (Gent, Groot-Se-

minarie) waarin men leest, binnenzijde achterberd, deze aantekening van een vroegen eigenaar: 'Hoc breviarium pertinet Wilhelmo Bulteel presbytero ecclesie beate Marie Curtracensis capellano.' Dat het boek aan een keten heeft gehangen wordt bewezen door een metalen oog met ring, nog vast aan den onderrand van dat berd, en toonen zelfs de sporen van het verdwenen beslag. Men kan dus niet bevestigen dat speciaal voor Dendermonde deze bandversiering werd gemaakt; zij zal veeleer in West-Vlaanderen thuis hooren.

Maria-troon te Grobbendonk.

Hoe wèl zou echter de paneelstempel, die voorstelt Onze-Lieve-Vrouw ten Troon, passen in de werkzame boekbinderij van het Augustijner regulierenklooster Maria-Troon te Ouwen-Grobbendonk, aangesloten bij de Windesheimer Congregatie, - boeken-fabrikanten volgens regel en beroep. Hoe wèl... want het fraaie plaatje, dat op banden wordt geprent, beeldt niet alleen, zooals te Dendermonde zou passen, den kloosternaam uit en zou dus dienen tot herkomst- en eigendomsteeken maar, meer nog, reproduceert als het ware het eigen zegel van het Grobbendonksche huis.

In de degelijke monografie, door kanunnik Floris Prims aan dit huis besteed *Onze Lieve Vrouw ten Troon te Ouwen-Grobbendonk*, Antwerpen (1932), en 2^e uitgave, z.j., *Campinia Sacra* nr. 2) beeldt hij dit zegel af bl. 72 en beschrijft het bl. 31; (in de 2^e uitg. is er een reprod. naar een gaaf ex., 2^e plaat achteraan den tekst; de beschrijving is gebleven op blz. 31.) Hier hebt gij bovendien een reproductie naar een ongeschonden exemplaar van dit kloosterzegel (zie afb. 2) dat mij werd aan de hand gedaan door wijlen E.H.L. Philippen, archivaris van de Commissie voor Openbaren Onderstand te Antwerpen, naar een acte uit 1421.

Gij ziet dat het niet essentieel verschilt van den paneelstempel: is Maria's troon niets méér dan een bank zonder leuning, zelfs niet een faldisterium, de gotieke overkluizing, die als een toren oprijst en de zijwanden met spitsbogen bouwen haar verblijf uit tot de rijkste kapel; de Moeder-Maagd zit in aanbid-

ding voor het Kind op haren schoot; twee serafs houden een groote kroon boven haar hoofd; naar eisch van een vijftiendeuwsch kloosterzegel knielt een kloosterling in een nis onderaan de patrones-heilige, dit beteekent er vóór, in zooveel het zegelbeeld dit toelaat; het omschrift, in gotieke minuskelen, is: '*S(igillum) prioris et conventus mo(na)sterii ad thronu(m) beate marie v(ir)ginis.*'

Het missaaltje in zijn prachtband - zie hier voren, blz. 21 - want roodgeverfd wit leder, een 'purperen' band met vergulde, geciseleerde (gestempelde) sneden, maakt in de 14^e-15^e eeuw immers een prachtband uit - zou uitstekend passen in de handen van een Grobbendonkschen Augustijner Troon-kanunnik, even goed en zelfs beter dan in die van een Dendermondsche Brigittin of van haar geestelijken rector. De Grobbendonksche regulieren zijn auteurs geweest, verluchters en boekbinders.⁽⁸⁾ Hun klooster is reeds in de 16^e eeuw verwoest geworden, gebouwen en bibliotheek gingen te niet, de stichting zelve werd in 1585 versmolten met Sint-Martensdaal-Leuven.⁽⁹⁾ Geen wonder dat er van hunne boeken zoo weinige zijn overgebleven.

In *Catalogus Boekbanden* (Wereldtentoonstelling Antwerpen 1930) heb ik beschreven, onder nr. 237, een boek dat aan paters van den Troon te Ouwen-Grobbendonk zal hebben toebehoord:

'Kalfsleder op houten berden 150 × 100 mm. Voor- en achterzijde, paneelstempel 109 × 73 mm.: twee rijen van vier dieren in de symmetrische bochten van takken: draak, olifant met baldakijnstoel op den rug, draak, stier; ram en schaap, arend, draak, arend met prooi; in de omlijsting staan dierfiguren, o.a. apen op de hoeken, tusschen wimpels met opschriften in gotieke minuskelen: *benedicite || omnes || biestie || et pecora || domino || benedicite || omnes || volucres || celi || dno ||*. Gegraveerd slot.' (Zie afbeelding nr. 3).

Het boek was toen - in 1930 n.l. - A 26103 in de Univer-

(8) 'Een psalmboek, in 1506 geschreven door den supprior Gozewien [n.l. in de abdij van Tongerlo] werd gebonden en verlucht door de kloosterlingen van den Troon...' - Zie W. van Spilbeek, *De Abdij van Tongerlo*; bl. 320.

(9) Zie de geciteerde monografie over het klooster van O.L.V. ten Troon te Ouwen Grobbendonk, door Fl. Prims; en zie ook Fl. Prims, *Drie escetische schrijvers der Troon-priorij*, in *Verslagen en Mededeelingen der Kon. Vlaamsche Academie*, 1932, blz. 264.

siteitsbibliotheek te Leuven: een exemplaar Joh. Cassianus, *De institutis cenobiorum*, Lyon, 1516.

Op de binnenzijden van den omslag stonden aantekeningen van verschillende vroege eigenaars, kloosterlingen van den Troon: van Gielis Banx, uit Sint-Truiden, die, (volgens de lijsten bij Prims, bl. 117) geprofest werd in 1521 en volgens zijn eigen aantekening socius was bij de regularissen van Sint Luciëndale te Sint-Truiden; hij is ook socius geweest in Jericho, te Brussel, later in Bethanië, te Mechelen (namelijk in 1553; † 1560, naar de kronijk van dit klooster in stadsarchief Mechelen aantekent); ook van een drietal latere zestiende eeuwse Troonpaters; tot het boek ten slotte bewaard bleef in het Begijnhof te Herentals maar vernield werd te Leuven in 1940.

Ik zou niet willen bevestigen dat deze band een werk is uit de binderij van het Ouwensche Troon, ik bemerk alleen dat de paneelstempel met de dubbele dierenreeks en de evangelistentekens en -namen op de hoeken een weerga heeft in het paneel van Hendrik Wyls, boekbinder te Herentals, die voor den abt van Averbode werkt in 1499 (zie Pl. Lefevre in *Archives, Bibl. et Musées de Belgique*, t. XII, 1935, p. 17; en zie S. Gibson, *Some notable Bodleian Bindings*, 12, waar twee banden met den bedoelden paneelstempel worden vermeld, een bevattend een druk van 1499, (de band wordt afgebeeld), een ander bevattend een uitgave van Ger. Leeu, Antwerpen, 1488; het eerste ex. heeft een aantekening over aankoop en binden, volgend op dit colophon: 'et per fratrum Gerardum de Loen curatum de Zuetendael emptus anno xv^e-xxviii septembris antwerpiae et solvit Henrico Wyls ligatori in Herentals pro ligatura vij st.' Het patroon van den paneelstempel zou dus Antwerpsch-Kempisch zijn en het boek van Banx toch vermoedelijk gebonden in Maria-Troon. De paneelen bij Weale, R. 521 en 522, zullen trouwens geenszins Fransch zijn (Hobson rekent ze ook niet bij French panels) maar Brabantsch.

Maria-troon-banden en de Mechelsche Thabor-binder.

Op de drie beschreven banden met Maria-troon-paneelen komen, zagen wij, drie verschillende kleinere stempels voor:

1. monogram *ihs*, 8 × 12 mm. groot; op alle drie de banden;
2. *ave maria*, 6 × 23 mm., op missaal 2863;
3. springend hert in cirkel, 7 mm. diam., op hetzelfde hs. 2863.

Toegegeven dat zoo kleine stempels gemakkelijk kunnen nagesneden worden, dus op verschillende plaatsen kunnen verschijnen; maar dat zij alle drie gebruikt worden samen met een bepaalden paneelstempel, blijkbaar in dezelfde jaren, terwijl hunne identiteit geen twijfel laat, zal toch aandacht wekken.

Zij worden namelijk gebruikt, samen met nog enkele andere, in ongeveer dezelfde periode, te Mechelen door den 'Thaborbinder', van wien ik vier werken kon aanwijzen in mijne bijdrage *Het Boekwezen*, in *Mechelen de Heerlijke*, 1938-1940, blz. 496.

Ons stempeltje nr. 1, het Jesus-monogram, staat op:

A), Kon. Bibl. Brussel hs. II 1278, d.i. een Cassianusbandschrift, uit 1493, gecopieerd door de gezusters Hermans, nonnen in het Mechelsche Thabor; zie afbeelding 4; de binnenzijden van den band zijn beplakt met het perkament van een Mechelschen schepenbrief;

op B), het Jaargetijdenboek van Sinte-Kathelijnekerk te Mechelen, einde 15^e eeuw, Rijksarchief Antwerpen, uit veiling Aug. De Bruyne, Mechelen, 1891, nr. 614;

deze Jesus-monogram-stempel staat ook op C), hs. 50 in de Stadsbibliotheek te Brugge, een verzameling tractaten, sommige overgeschreven door priester Jan Versaren, 1491, en van ouds afkomstig van den pastoor van Herenthout, in de Antwerpsche Kempen. (Zie A. De Poorter. *Catal. des Manuscrits de la Bibl. publ. de Bruges* en P.J. Laude, *Catalogue des Manuscrits*, 1859, en *Tentoonst. Miniaturen en Banden*, Brugge 1927, nr. 162.)

Stempel nr. 2, *ave maria*, staat op D), samengebonden incunabeltjes over de Zeven Weeën, nu in Bodleian Library, Oxford, allereerst eigendom van Peter Verhoeven, den 'pater' van de Thabornonnen, einde 15^e eeuw; zie afbeelding 5.

Stempel 3, het springend hert, is geprent op banden A, B en C.

De groep der vier Thabor-banden maakt duidelijk een vast geheel uit, zoowel om het versierstelsel als om de stempelkeuze, waarbij wel afwisseling voorkomt maar telkens ook bepaalde stukken worden gebruikt. Er is zelfs een vierde stempeltje, nr. 4, een zeer klein, een H. Aanschijn - of is 't een S. Jan-Baptist-

hoofd op een schotel? - in een cirkeltje, 5 mm. diameter: het dient op de vier Thaborbanden om de snijpunten van de diagonalen als het ware te bevestigen.

Zou de aanwezigheid van de bedoelde drie satellieten-stempeltjes, nrs. 1, 2 en 3, tot het besluit leiden dat het Maria-Troonpaneel thuis hoort bij den Mechelschen Thabor-binder - waar wij het echter niet gebruikt zien - veeleer dan in een van de huizen wier naam het uitbeeldt? Dat de Dendermondsche Brigittinensen of ook de Grobbendonksche Augustijner Regulieren boeken te binden brachten naar Mechelen? Ofwel dat de Thaborsche satelliet-stempeltjes naar Grobbendonk of naar Dendermonde zijn verhuisd?

Men zou meer en stilliger aanduidingen willen hebben vooraleer zoo voortvarend te durven zijn. De aanwezigheid van de drie bedoelde stempeltjes naast het Maria-Troon-paneel is bezwaarlijk uit te leggen door een nasnijden of door een uitleenen of verhuizen, want tot dezelfde periode behooren al deze banden; en van een omreizend binder, die de Mechelsche Thaborbinder zou zijn, hebben we nog niets vernomen; wij kunnen hem slechts noemen naar de beide banden, die hij voor het Mechelsche vrouwenklooster maakte, al bevestigt een derde band dat hij te Mechelen werkt en een vierde dat hij hetzelfde gerief gebruikt en dezelfde versier-gewoonten heeft als die wij op de drie andere Thabor-banden zien; en de herkomst van het vierde boek bevestigt dat het ook in of niet verre buiten de Mechelsche buurt zal ontstaan zijn. Zullen wij dan onbeslist moeten laten of de Maria-Troon-banden zijn gemaakt voor de Brigittinensen te Dendermonde; ofwel voor de Augustijner Regulieren te Ouwen-Grobbendonk; ofwel voor een van deze huizen of voor beide door den Mechelschen Thabor-binder? Zoo ergerlijk de onzekerheid ook weze, wij zullen ze voor lief moeten nemen tot er nog eens een band te voorschijn kome, die duidelijker spreke.

Onmogelijk, onwaarschijnlijk is het zelfs niet dat er andere betrekkingen hebben bestaan tusschen het Dendermondsche Brigittinenklooster en de Mechelsche kloosters Thabor en Bethanië.

Werkte graveur G.M. voor Bethanië - en hier wordt dan bedoeld de kopersnede die den naam van dit huis in beeld brengt,

met het onderschrift ex castelle Bethanie prope Mechlinie⁽¹⁰⁾ zoo was hij ook in betrekking met de Troon-priorij te Ouwen-Grobbendonk, onder wier opzicht en leiding Bethanië stond in 1445-1585, en van waar het zijne geestelijke bestuurders, zijn commissarissen, zijne paters en hunne socii, zijne ‘mepaters’ kreeg. Telkens G.M. in het Mechelsche Bethanië kwam moest hij een Grobbendonkschen Troon-pater aanspreken; hoe natuurlijk dat hij ook voor de Troon--priorij zou gegraveerd hebben, allereerst haar bandstempel, met den naam van het boekenschrijvend huis in een paneelstempel ten behoeve van zijn eigen banden.

(10) Reproductie bij H. Cordemans de Bruyckne, in *Bulletin du Cercle archéologique de Malines*, t. VI 1895;
 en zie het opstel van Pater B. Kruitwagen, *Nederlandschen prenten uit de 15e-16e eeuw*, in *Het Boek*, 13e jrg., 1924; blz 39-62.

Antoon van Dyck en het Plantijnsche huis⁽¹⁾ door Frank van den Wijngaert.

De nauwe betrekkingen van Pieter Pauwel Rubens en Balthasar Moretus I zijn door de geschriften van wijlen Max Rooses bekend⁽²⁾. Wat daarover nog te zeggen was, werd samengevat in het boek *P.P. Rubens en het Plantijnsche Huis*, dat wij in 1941, in samenwerking met den Heer H.F. Bouchery, publiceerden als een bescheiden hulde bij de driehonderdste verjaring van het overlijden van den grooten schilder (1640) en den grooten drukker (1641).

Wij weten dat Pieter Pauwel aan zijn vriend Balthasar schilderijen en teekeningen voor te graveeren boekillustraties leverde voor een te controleeren bedrag van 2127 gulden, bedrag dat zeker groter moet zijn geweest, vermits niet al de desbetreffende rekeningen in het Plantijnsch archief zijn bewaard gebleven. Tevens weten we dat deze geldsom niet in klinkende munt door den Meester werd geïnd, doch dat de drukker zijn schuld in den loop der jaren delgde door het leveren van boeken, welke door den kunstenaar werden aangeduid. Deze boeken, waarvan de auteurs en de titels ons eveneens uit de Plantijnsche archieven zijn bekend, aangevuld met die, waarover hij in zijn uitvoerige correspondentie met Fransche geleerden

- (1) Dit opstel werd geschreven voor het album aangeboden aan den Heer C. Huysmans, burgemeester van Antwerpen, op 25 Mei 1946, datum van zijn vijf en zeventigsten verjaardag.
- (2) *P.P. Rubens en Balthasar Moretus*, in *Rubens Bulletin* I (1882), pp. 203-219 en 275-299; II (1883), pp. 48-80, 125-148 en 176-211. Verscheen ook in boekvorm: zelfde titel (Antwerpen-Gent, 1884). - Tevens te raadplegen latere werken als: *L'Oeuvre de P.P. Rubens* (Anvers, 1886-1892). Deel V; *Rubens' Leven en Werken* (Amsterdam-Antwerpen-Gent, 1903) en (in samenwerking met Ch. Ruelens) *Correspondance de Rubens* (Anvers, 1887-1909; 6 dln.).

als Peiresc, Valavez, Pierre en Jacques Dupuy gewaagt⁽³⁾, geven ons een idee over den aard der werken, welke in zijn bibliotheek voorkwamen. Worden daaraan de menigvuldige kunstwerken toegevoegd, waarmede hij zich omringde en die wij kennen uit den inventaris zijner artistieke nalatenschap⁽⁴⁾, dan is het mogelijk zich een idee te vormen van de veelzijdige geestelijke sfeer waarin het genie van onze zeventiende-eeuwsche schilderschool dagelijks leefde en werkte.

Ook Rubens' grootste leerling Antoon van Dyck bezat een merkwaardige verzameling schilderijen. Jean de la Serre, de historiograaf van Maria van Medici, die in den herfst van 1631 in gezelschap der gevluchte koningin het atelier van den schilder bezocht, gewaagt over diens 'cabinet de Titian'⁽⁵⁾. Hoewel deze schrijver daarbij uitdrukkelijk aanstipte: 'je veux dire, tous les chefs d'oeuvres de ce grand Maistre', werd deze uitlating in twijfel getrokken door Max Rooses, die meende dat de onvoorbereide auteur zich door copieën had laten verschalken⁽⁶⁾. Sindsdien werd, dank zij een gelukkige archivalische vondst, deze twijfel opgeheven⁽⁷⁾. Van Dyck bezat wel degelijk een 'cabinet de Titian' dat, afgezien van vier copieën, niet minder dan negentien origineelen van den grooten Venetiaan telde. De la Serre bleef zelfs beneden de waarheid, want het werk van andere groote Meesters als Tintoretto, Antonio Moro, (Jan?) van Eyck e.a. zag hij over 't hoofd!

Was Van Dyck's schilderijenverzameling dus minstens even kwaliteitsvol als die van Rubens, over zijn belangstelling voor boeken wist men tot dusverre niets. Weliswaar bekoort ons in zijn werk een ongeëvenaarde sensibeleit, die alleen het resultaat kan zijn van een fijnbesnaarde en hoogbeschaafde

(3) *Ruelens-Rooses, Correspondance de Rubens*, op de desbetreffende plaatsen.

(4) *J. Denucé, De Konstkamers van Antwerpen in de 16e en 17e eeuwen*, Antwerpen, 1932, p. 56 e.v.; tevens verschillende posten in: *P. Genard, Staetmasse ende Rekeninghe van alle ende jegelycke de goeden, ruerende ende onruerende, competerende den sterffhuyse van wylen heer Pietro Paulo Rubens*, enz. (*Antwerpsch Archievenblad* II, pp. 69-179).

(5) *Sr. de la Serre, Histoire curieuse de tout ce qui s'est passé à l'entrée de la Reyne mère du Roy tres-chrestien dans les villes des Pays-Bas*, Anvers, 1632, p. 69.

(6) *Max Rooses, Geschiedenis der Antwerpsche Schildersschool*, II, Gent-Antwerpen-'s Gravenhage, 1880, p. 235.

(7) *J. Müller-Rostock, Ein Verzeichnis von Bildern aus dem Besitze des van Dyck*; in: *Zeitschr. f. bild. Kunst*, N.F. 33, 1922, p. 22 e.v.

persoonlijkheid, doch over zijn intellectuele vorming of interesse weten we niets positiefs. Ook de weinige brieven, die van hem zijn bewaard, geven daarover geen bescheid. En zelfs indien deze kunstenaar belangstelling voor boeken zou gehad hebben, waarom zou hij ze dan in een bibliotheek hebben opgehoopt, hij die, in tegenstelling met zijn voormaligen meester, een rusteloze natuur was, wiens levenskoorts hem bestendig naar vreemde hemelen dreef?

Hoe groot was dan ook onze verbazing toen wij vaststelden dat Antoon van Dyck tot Balthasar Moretus' cliënteel behoord had! Zij werd voorwaar niet kleiner toen wij tot de slotsom kwamen dat de kunstenaar slechts één enkele maal beroep op den drukker had gedaan en vooral toen wij ons verdiepten in den aard van zijn 'bestelling'!

Volgens het Plantijnsch Journal van 1631 (Bundel 239, p. 91 recto) werden op 30 Juni van ditzelfde jaar aan 'Antonio van Dyck scilder' geleverd: a) van het *Officium van O.L. Vrouw*: 24 gebonden ex. in-32°, 12 geb. ex. in-24°, 6 geb. ex. in-12°, 12 ongebonden ex. in-24° en 12 ongebonden ex. in-32°; b) van het *Diurnale Romanum*: 12 gebonden ex. in-32°, 12 geb. ex. in-8°, 12 ongebonden ex. in-8° en 12 ongebonden ex. in-32°. M.a.w. 114 (zegge honderd veertien!) exemplaren van slechts twee verschillende lithurgische specimina, onderverdeeld daarbij in partijen van 36, 24, 6, 24 en nogmaals 24 stuks, gebonden en ongebonden exemplaren samengerekend⁽⁸⁾.

Men zal toegeven dat er minder noodig is om met een archivalische vondst verlegen te zitten... Weliswaar weten we dat Van Dyck uit een ongemeen vrome patriciërsfamilie stamde en dat hijzelf uitnemende betrekkingen onderhield met de geestelijke gemeenschappen zijner geboortestad; doch ware hij duizendmaal katholieker geweest dan de paus: met dien massalen aankoop van kerkelijke drukken kon hij voor eigen gebruik niets aanvangen. Hij moest er dus een bedoeling mede gehad hebben. Doch welke? Ziedaar het vraagstuk dat ons geruimen tijd heeft gekweld en waarvan wij thans de oplossing meenen gevonden te hebben.

(8) De Heer Pr. Arents, de bekende Rubens-bibliograaf, vestigde onze aandacht op dezen post, waarvoor onzen oprechten dank.

Wat ons op het goede spoor bracht, was de vergelijkende studie der data van den aankoop (want er zijn er twee, zooals wij terstond zullen zien) met die welke ons bekend zijn uit Van Dyck's biografie.

Zooals hierboven reeds vermeld werd, schreef de Plantijnsche boekhouder Van Dyck's rekening in zijn Journal op 30 Juni 1631; zij was 142 gulden en 6 stuivers groot (een flink bedrag voor dien tijd), doch werd pas op 12 November van ditzelfde jaar gecrediteerd voor 140 gulden en 10 stuivers. Het verschil van 1 gulden en 16 stuivers tusschen de debet- en credit-som is o.i. te beschouwen als een fooi voor den 'serviteur' van den kunstenaar, die de rekening 'pour tout' vereffende.

Daaruit kan in elk geval worden afgeleid dat de schilder op 12 November 1631 te Antwerpen vertoefde. Kort nadien moet hij echter naar Holland getogen zijn, vermits Constantijn Huygens, de groote staatsman en dichter, in zijn 'Dagboek' vermeldt dat hij op 28 Januari 1632 door den Vlaamschen schilder werd geconterfeyt⁽⁹⁾. In onze monografie *Antoon van Dyck* (1943) meenden we nog dat deze reis in den loop der eerste dagen van het jaar 1632 werd aangevat⁽¹⁰⁾. In verband gebracht met voormelden betalingsdatum in het Plantijnsch Archief denken wij er thans anders over (wij verklaren verder wel waarom) en aarzelen niet haar in de tweede helft van November 1631 te laten aanvangen. Zulks klopt ten andere veel beter met wat wij over deze betrekkelijk korte reis afweten tijdens dewelke Van Dyck niet alleen 't portret schilderde van Constantijn Huygens, doch tevens die van den stadhouder Prins Frederik-Hendrik en zijn echtgenoot Amalia van Solms, alsmede van hun zoon Willem en van menigen kunstbroeder, waaronder Frans Hals. Vergeten wij inderdaad niet dat hij op 23 Maart 1632 weer te Brussel wordt gesignaleerd⁽¹¹⁾, na wellicht geruimen tijd in zijn geboortestad te zijn teruggekeerd, en toen op 't punt stond om naar Engeland te vertrekken.

En thans de verklaring: 1°) waarom wij Van Dyck's vertrek

(9) Dr. J.A. Worp, *Constantijn Huygens over de Schilders van zijn Tijd*. in: *Oud-Holland*, 9^e Jaarg., 1891, p. 129, Aant. 1.

(10) Frank van den Wijngaert, *Antoon van Dyck*, Antwerpen, 1943, p. 115.

(11) *Ibidem*, p. 120.

naar Holland in verband brengen met zijn betaling aan de Plantijnsche Drukkerij op 12 November 1631, en 2°) waarom hij o.i. die massale bestelling van lithurgische drukken deed. - Eenvoudig hierom, dunkt ons, daar hij op 30 Juni, datum der bestelling, reeds het voornemen moet gekoesterd hebben om naar Holland te vertrekken en deze rechtgeloovige geschriften in dit kettersche land wenschte te verspreiden, mogelijk op verzoek en ten gerieve van aldaar vertoevende katholieken, aan wie toen nog de publieke uitoefening van hun eeredienst was ontzegd. Om een of andere reden moet dan de ontworpen reis zijn uitgesteld. Wellicht naar aanleiding der gebeurtenissen met Maria van Medici, die in Juli de wijk over onze grenzen nam en kort nadien haar triomftocht naar en door de voornaamste steden der Spaansche Nederlanden aanvatte. Dat zij in den herfst te Antwerpen verbleef en toen Van Dyck's atelier bezocht, die haar overigens portretteerde, hebben we reeds gezegd. Op 16 October vertrok zij uit de Scheldestad⁽¹²⁾. Alsdan moet de schilder weer aan zijn reis naar gene zijde van den Moerdijk hebben gedacht. Doch vóór zijn vertrek maakte hij effen rekening met Balthasar Moretus. Vandaar zijn betaling op 12 November. Kort nadien moet hij dan zijn afgereisd, zijn smokkelwaar veilig geborgen onder zijn menigvuldige spullen, want de 'pittore cavalieresco', zooals de Italianen hem noemden, hield er de standing van een grand seigneur op na.

Dat Van Dyck deze frats met de Hollanders uithaalde, moet ons niet verbazen. Hoewel zijn handelwijze in den grond der zaak niet 'fair' te noemen was daar zij geschiedde onder den dekmantel van zijn kunstenaarsfaam, gebeurde er veel erger.

Om slechts een paar voorbeelden te citeeren:

In 1629 overleed te Brussel de Portugeesche edelman Emanuel Sueyro, 'senor de Voorde, cavallero del habito de Christo, Hidalgo de la Real Majestad, y entretenido cerea de la persone de Su Alteza'. Hij was in 1587 te Antwerpen geboren en had als kroniekschrijver en vertaler (in het Spaansch) van Tacitus en Sallustius een goeden naam verworven in de intellectueele kringen van zijn tijd. In werkelijkheid was deze geleerde en naar het oordeel van zijn tijdgenooten zeer beschaafde man,

(12) *Frank van den Wijngaert, op. cit., p. 117.*

wiens portret wij kennen door een kopersnede van Pieter de Jode, de leider van een wijdvertakt spionagecentrum, waarvan de bedoeling was alle voor Spanje nuttige inlichtingen uit de Vereenigde Provinciën te verzamelen en er onrust en twijfel in de gemoederen te zaaien. Regelmatig zond Emanuel aan zijn vader Diego Lopez Sueyro, die te Madrid gevestigd was, ‘avisos’ samengesteld uit de rapporten zijner agenten. Deze, op zijn beurt, maakte ze over aan den koning of den staatssecretaris. Later werden ze dan in de Junta del Estado besproken. Kwam er zekeren dag een kink in den kabel of werd er voor gevaarlijke indiscreties gevreesd? Wij weten het niet precies, doch zeker moment maande Diego Lopez tot grootere voorzichtigheid aan en stelde den staatsraad voor de spioengelden niet door de handen der ministers van de aartshertogen te laten gaan ‘daar deze 't geheim ervan niet zouden kunnen bewaren’ en de spitsbroeders van zijn zoon niet langer maandelijks doch halfjaarlijks te betalen. Ook mochten deze fondsen niet rechtstreeks aan Emanuel gezonden worden, doch moesten ‘in 't volstrekte geheim’ worden overgemaakt aan Carolus Scribani, den voormaligen rector van het Jezuietencollege te Antwerpen en toen provinciaal van zijn orde te Brussel. Daar zou Emanuel ze dan wel vinden en zich verder met de uitreiking ervan aan de rechthebbenden bekommeren. Voor de diensten door Scribani aan de goede zaak bewezen, sloeg Don Diego meteen voor hem een schaal ter waarde van vijftig ducaten en gevuld met honderd goudducaten aan te bieden. Of de beroemde pater, die al kroniekschrijver, als auteur van devotie-boekjes en vooral als vurig anti-calvinistisch polemist naam en faam verworven had, den wijnpot aanvaardde, vertelt de geschiedenis niet. Maar dat de Aartshertogin Isabella maar matig ingenomen was met de machinaties der Sueyro's, die buiten haar medeweten handelden en dus haar autoriteit als regentes negeerden, weten we beslist⁽¹³⁾. Ook dat de Hollanders niet de argelooze slachtoffers waren van de wolven die in hun schaapskooi werden gestuurd...

Zulks blijkt ten overvloede uit den angstigen brief van Lord

(13) *Henry Lonchay & Joseph Cuvellier, Correspondance de la Cour d'Espagne sur les affaires des Pays-Bas, Bruxelles, 1923-1933, Deel I, pp. 503 en 509.*

Dudley Carlton, Engelsch gezant in den Haag aan Saatssecretaris Lord Conway, naar aanleiding van Rubens' al te lang gerokken verblijf in de Vereenigde Provinciën, die hij in Juli 1627 bezocht zoogenaamd om er kunstbroeders te bezoeken en zich te herstellen van den moreelen slag, ondergaan bij 't afsterven van zijn echtgenoot Isabella Brandt, in werkelijkheid echter om er met Balthasar Gerbier, den vertrouwensman van den hertog van Buckingham, te confereeren over een vergelijk tusschen Spanje en Engeland, wat niet anders dan nadeelige gevolgen hebben kon voor het land, waarvan hij de gastvrijheid genoot. ‘Dit voorwendsel [het reizen van stad naar stad in gezelschap van Gerbier, die insgelijks kunstenaar was, zg. om er schilderijen te gaan zien] is gedurende enkele dagen vol te houden, schrijft Carleton, indien hij [Rubens] zich haast te vertrekken, maar indien hij talmt, zal hij onvermijdelijk verzocht worden om het kort te maken of onbeleefd uit het land worden gewezen. Inderdaad, vervolgt hij, bij de tegenpartij [de Hollanders] kan hun handelwijze [van Gerbier en Rubens] slechts argwaan verwekken en ze op één lijn doen plaatsen met het volkje, dat men hier bespieders noemt en dat, onder allerlei voorwendsels, naar deze streken wordt gestuurd om den handel en wandel van het staatsbestuur na te gaan en 't gerucht te verpreiden dat de koning van Spanje en de Infante, door tijd en ondervinding geleerd, meer toegevend en gematigd zijn geworden en er in toe zouden stemmen deze streken in vrede te laten leven mits zekere redelijke voorwaarden; maar dat sommige leden dezer Staten en personages die er belang bij hebben actief te blijven, voortgaan met het zaaien van tweedracht en wantrouwen om den oorlog tusschen beide landen te bestendigen’⁽¹⁴⁾.

Tot daar dit intermezzo dat de methodes van den onderduimschen oorlog, waarbij ongetwijfeld ook clandestiene godsdienstpropaganda behoorde, in dit tijdvak goed belicht en er ons toe brengen kan om de motieven te begrijpen, welke Van Dyck aanspoorden om lithurgische drukken van Roomsche-Katholieke

(14) *Ruelens - Rooses, Correspondance de Rubens*, Deel IV, p. 98 e.v.: brief van 25 Juli 1627.

herkomst te smokkelen naar een calvinistisch land. Dat, in zijn geval, die motieven niet agressief waren bedoeld, ligt voor de hand. Maar dat de godsdienststrijd in dit totaal verpolitiekte stadium van zijn ontwikkeling nog een cosmopolitisch wezen als Antoon van Dyck beroeren kon, duidt toch op den diepen stempel, welke de zegevierende contra-reformatie op de mentaliteit van den Zuid-Nederlandschen mensch had gedrukt.

**De houtsneden uit ‘Vander Dochtere van Syon’
(Antwerpen. Gheraert Leeu 1492.)**

Een Leekebijdrage.

door Jan Borms

Het is jammer, dat Dr. J. van Mierlo S.J. in zijn belangwekkende inleiding tot den fac-simile-druk, waar de Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen, in 1941, haar leden en alle minnaars van het oude Nederlandsche Boek mee heeft verblijd, niet nader op de merkwaardige houtsneden, die dit fraaie wiegedrukje sieren is ingegaan.

Zonder overgang aansluitend op dat gedeelte van zijn voorbericht, waarin hij den oorsprong van den tekst onderzoekt, zoodat het schier lijkt of er iets is weggevalen, zegt de geleerde schrijver:

‘En hoofdzaak hierbij schijnen de houtsneden te zijn.

Deze moesten de leer in concrete afbeeldingen voorstellen en tot het gemoed en het hart van den lezer spreken, die erbij kon verwijlen, om door de overweging de stof in zich te laten doordringen. Ik zie dan ook in deze boekjes de voorloopers van de emblemata- litteratuur, die in de zestiende eeuw zoo weelderig opkomt.’

De houtsneden als hoofdzaak te beschouwen is lichtelijk overdreven. Ze verhoogden echter wel aanmerkelijk de aantrekkelijkheid van de boekjes en waren ongetwijfeld een voortreffelijk hulpmiddel om hun tekst meer bevattelijk aan te dienen.

Ook de vermelding der emblemata-litteratuur in dit verband behoeft eenige toelichting. Er bestaat immers een grondig verschil tusschen de eigenlijke emblemata, die vooral in de XVIe

eeuw en in de eerste helft der XVIIe overvloedig bloeiden en de zinnebeelden of allegorieën, die van de XVe eeuw af tot diep in de XVIIIe zoo zeer in den smaak vielen. Bij de eerste ligt het pit als 't ware verborgen in de voorstelling zelve en de tekst, die soms slechts uit enkele woorden, hoogstens uit luttele verzen bestaat, geeft hiervan een bondige toelichting. (B.v. Alciatus, Hadrianus Junius, en niet te vergeten, de alleraardigste Sinnepoppen van Roemer Visscher, in ieder opzicht een juweeltje!)

De vrome schrijvers echter, die hun vrome tractaatjes - want die vormen het leeuwenandeel dezer litteratuur - met zinnebeeldige prentjes versierden, verwerkten het zinnebeeldige vooral en uitvoerig in den tekst, waarvan het prentje een niet volstrekt onmisbare uitbeelding geeft. (De pittige 'Cocus Bonus' van Pater Peeter Croon is een voorbeeld van een boek met zinnebeelden zonder prenten!) Van dit laatste soort, dat niet tot de eigenlijke emblemata-litteratuur behoort is inderdaad de 'Dochere van Syon' evenals het 'Hoofkijn van Devocien' een voorlooper.

De fraaie houtsneden uit het boekje van Leeu verdienen ongetwijfeld meer en beter dan de luttele woorden, die de inleider hun heeft gewijd. De kunsthistoricus zal hier een dankbaar en steeds nog niet voldoende ontgonnen gebied voor zijn studie aantreffen. Mijn taak als leekeliefhebber blijft beperkt tot het verstrekken van eenvoudige mededeelingen over wat ik bij gretig grasduinen heb opgemerkt en tot het stellen van enkele daarbij gerezen vragen.

* * *

Voor de verluchting van de 'Dochtere van Syon' heeft Gheraert Leeu zeven verschillende houtsneden gebruikt, waarvan er ééne driemaal is afgedrukt, eens als titelprent en tweemaal in den tekst.

Op grond van de overeenkomst in stijl en uitvoering met andere ongeveer gelijktijdige houtsneden, wordt deze reeks toegeschreven aan den 'scildere' en/of 'figuersnyder', dien men 'Meester van Bellaert' noemt. Over haar verwantschap, ook wat den geestelijken achtergrond betreft, met de merkwaardige houtsneden die het 'Hoofkijn van devocien' (1487), nog een

uitgave van Gheraert Leeu, verluchten, ware heel wat te zeggen, voorloopig wensch ik slechts de aandacht te vestigen op de verdere lotgevallen van de fraaie blokken.

Dat ze in geen andere uitgave van Leeu zijn opgenomen is niet te verwonderen, aangezien de meester-drukker reeds een jaar na het verschijnen der 'Dochtere van Syon' een gewelddadigen dood stierf. De inboedel zijner drukkerij werd her en der verspreid, Adriaen van Liesvelt heeft heel wat van het gereedschap overgenomen, een ander gedeelte is in Noord-Nederland, o.a. bij de Collacie-Broeders te Gouda en bij Pieter Os te Zwolle terechtgekomen. Waar de reeks houtsneden uit de 'Dochtere van Syon' beland is valt vooreerst niet uit te maken.

Van de zeven blokken zijn er twee sedert 1492 spoorloos verdwenen:

Hsn. 6 (voor de nummers der hsn. zie de lijst verder op) DvS bl. 8a,

Caritas en Oratio nemen afscheid van de Dochtere van Syon.

Hsn. 8 DvS bl. 9b, Caritas en Oratio keeren van hun tocht terug.

Van de overige vijf zijn geen afdrukken bekend in uitgaven, die tusschen 1492 en September 1514 liggen (tenzij men aanneemt dat NK 459 vóór Sept. is verschenen). Dan worden ze in 29 drukken van Albert Pafraet van Deventer opgenomen, maar na 1517 zijn ook deze vijf blokken voor goed verdwenen.

Om plaats te winnen is het, meen ik, voldoende hier de verschillende uitgaven met hun nummers bij NK. aan te duiden. De belangstellende lezer gelieve daar alle verdere bijzonderheden aan te treffen.

Hsn. DvS bl. 1b, Cognitio met de doorwonde Dochtere van Syon:

1 NK 2751 en 3659; (1514 en 1515).

Hsn. DvS bl. 2b, Cognitio op haar speurtocht:

2 NK 2123, 3659, 38h9; (1514-1516).

Hsn. DvS bl. 3b, De Dochtere van Syon valt in bezwijming:

3 (NAT Alb. Pafraet 20 met onjuist onderschrift) NK 164; (1515).

Hsn. DvS bl. 6a, Cognitio, Fides en Spes aan het ziekbed:

4 (NAT 7) NK 171, 301, 1773, 1993, 2798, 2890, 2891, 3611, 3881, 3919; (1 in 1514, 5 in 1515, 3 in 1516, 1 in 1517).

Hsn. DvS 1a, 10b en 12a, Caritas en Oratio vóór den hemelschen Koning:

7 (NAT 8) NK 300, 304, 459, 1109, 1562, 1566, 1633, 1716, 2122, 2305, 3015, 3183, 3560, 3966;

(6 in 1514, 4 in 1515, 3 in 1516, 1 in 1517).

Uit deze lijst blijkt, dat de drie eerste houtsneden slechts zeer weinig gebruikt werden, de vierde en vooral de zesde komen meer voor. (10 en 14 uitg.). Naar het gebruik per jaar gerekend zien we dat dit na 1515 vlug afneemt:

1514	(vier maanden, Sept.-Dec.)	9	afdrukken, 4 versch. hsn.
1515		12	afdrukken, 5 versch. hsn.
1516		7	afdrukken, 5 versch. hsn.
1517		2	afdrukken, 2 versch. hsn.
		30	afdrukken in 29 verschillende uitgaven, want NK 3659 bevat twee afdrukken, Hsnn. 1 en 2.

De fraaie reeks was dus waarschijnlijk reeds in 1514 verstrooid en de blokken, die in het bezit van Albert Pafraet zijn geraakt, worden door hem zonder eenig verband met den tekst als versiering, of als vulling van de laatste bladzijde van willekeurige uitgaven gebruikt. Slechts een hoogst enkele keer valt hun nog de eer te beurt als titelprent op de eerste blz. te mogen prijken: Hsn. 1 in NK 3659, Hsn. 2 in NK 3879 en Hsn. 4 in NK 3881. In het eerste boek, Ovidius, *Metamorphoseos* l. 1-111 komen twee prenten voor, Hsn. 2 is op de laatste blz. afgedrukt.

Uit tal van bijzonderheden valt duidelijk op te maken, dat Albert Pafraet de eigenste blokken van Gheraert Leeu gebruikt heeft, de afdrukken wijzen echter uit, dat deze niet al die jaren eenvoudig opgeborgen bleven. Reeds in 1514 is de rand van Hsn. 7, links boven, bij het sierlijk poortgebouw, over ong. 2 cm. afgesprongen, zoodat het torentje er zeer wankel bij staat. De andere vier blokken zijn nagenoeg ongedeerd, maar uit de grover geworden lijnen blijkt, dat ze intusschen ook dienst hebben gedaan bij drukwerk, dat ons nog onbekend is gebleven. Wellicht voor één of meer herdrukken van de 'Dochtere van Syon' zelf? Het grillige toeval, dat van de uitgave van 1492 toch nog twee afdrukken heeft gespaard, was misschien tegenover latere edities nog harder!

Weten we dus zeer weinig van de lotgevallen, die de reeks houtsneden, door den Meester van Bellaert voor de 'Dochtere van Syon' gewrocht, na 1492 zijn overkomen, al even schaarsch zijn onze gegevens over haar lot vóór Gheraert Leeu ze in zijn

Cliché Nijhoff.

fraaie boekje heeft afgedrukt. Het blijkt immers, dat de reeks oorspronkelijk niet uit *zeven* maar uit *acht* houtsneden bestond.

Een uitgave met deze *acht* verschillende prenten is echter nog niet gevonden.

* * *

Deze achtste houtsnede vindt de lezer hier, afgedrukt van het cliché voor W. Nyhoff's Art Typographique, dat door de Firma Martinus Nyhoff te 's Gravenhage, bereidwillig ter beschikking van De(n) Gulden Passer werd gesteld, waarvoor onzen welgemeenden dank.

Zij stelt voor hoe Caritas en Sapientia aan weerszijden van de sponde der Dochter van Syon met haar overleg plegen en hoort bij het (vijfde) hoofdstuk, waarvan het opschrift luidt: (DvS bl. 8b).

‘Hoe dat *die vrouwe sapientia* harer vrouwen openbaerde wie die ghene was die haer alsoe gewont ende ontsteken hadde ende hoe dat *die vrouwe caritas* dat is liefde al daer was geweest...’

De overeenkomstige plaats in den tekst vermeldt: (DvS bl. 8b r. 18).

‘Men dede die minne halen: ende doe sij quam tot harer vrouwen doe toende zij haer een blide aensicht ende een vrolijk ghelaet.’

Deze houtsnede hoort dus eigenlijk op bl. 8a te staan, en de prent die daar nu is afgedrukt, moest één blad verder opschuiven, tot bl. 9b, waar volgens het opschrift van het (zesde) hoofdstuk:

‘Caritas ende Oratio orlof namen aen haerer vrouwen...’

De hsn. die nu op bl. 9b staat hoort nog verder op, zooals ik nader zal verklaren.

Dit blok, dat naar stijl en uitvoering ontegenzeggelijk bij de zeven hsn. der ‘Dochtere van Syon’ hoort en geen XVIe-eeuwsche copie is zooals b.v. de hsn. bij Jan Lettersnider's ‘Hoveken van Devotie’, is uit den druk van 1492 weggevallen en we vinden het pas ong. 1516 bij *Lubbertus Rensinck* te *Zwolle* en wel op de laatste bladzijde van

Publius Terentius Afer Eunuchus ed. Gerardo Listrio z.j. NK 1990.

Behalve dit werk vermeldt NK van dezen drukker slechts twee uitgaven, NK 3411 en 4152. Mej. M.E. Kronenberg stelt zijn korte werkzaamheid te Zwolle op om en aan 1516, in verband met de aanstelling van Listrius als Rector van de Dominicanen-

school aldaar. (Zie ‘Een kostbare aanwinst voor de Bibliotheek’ in de Verslagen en Mededeelingen van de Vereeniging tot beoefening van Overijssels Recht en Geschiedenis, 1931).

Het is niet onmogelijk, dat dit achtste blok, misschien wel samen met de overige zeven, door *Pieter Os van Breda*, den drukker uit *Zwolle*, die na 1493 materiaal heeft gebruikt, dat uit de nalatenschap van Gheraert Leeu afkomstig was, naar Noord-Nederland is overgebracht. Maar daarmee is nog geen verklaring gevonden voor het gebruik van vijf houtsneden in *Deventer* en dit eerst in 1514.

Hoe dan ook, de achtste houtsnede vinden we weer op de laatste bladzijde van een boekje, dat de eerste drukker, die te *Alkmaar* werkzaam is geweest, *Johannes Haghen de Daventria* eind 1517 of begin 1518 in het licht heeft gegeven:

Kempo Thessaliensis, De gloriosa Virgine Maria carmen panegyricum
scolare, z.j. NK 1276.

De schrijver, *Kempo van Tessel*, had het commentaar bezorgd bij de ‘Horae divae crucis’ van Joh. Fernandus NK 4152, één der drie bekende uitgaven van *Lubbertus Rensinck* van *Zwolle*. Hij was in December 1517 tot rector van de Latijnsche School te *Alkmaar* aangesteld.

Bij *Johannes Haghen* wordt meer materiaal teruggevonden, dat van *Lubbertus Rensinck* afkomstig is, naast blokken, die aan *Albertus Pafraet* van *Deventer* toebehoord hebben. Zijn loopbaan als drukker is kort, NK vermeldt slechts twee andere werken uit zijn drukkerij: 1277 en 2584.

Welk verband bestaat er tusschen de verplaatsing van *Kempo Thessaliensis* van *Zwolle* naar *Alkmaar* en het opduiken van het achtste blok in deze laatste stad, bij een drukker, die naar zijn naam te oordeelen, van *Deventer* afkomstig was, waar vijf andere blokken van de ‘Dochtere van Syon’ gebruikt werden?

Over beide drukkers en over de humanisten uit *Alkmaar* en *Zwolle* vindt men een aantal bijzonderheden, in verband vooral met de plundering der eerstgenoemde stad door Geldersche benden (1517) in ‘Een monument uit den bloeitijd van de Alkmaarsche School’ C.P. Burger, Het Boek X (1921) blzz. 33-60. Het bevat echter tal van onjuistheden, die rechtgezet

werden in het boeiend betoog van Mej. M.E. Kronenberg, ‘Heeft Listrius schuld aan de dood van Murellius?’ (Bijdragen voor de Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde. VIe reeks. Deel IX. (1930) blzz. 177 en vlgg.) Een sympathiek pleidooi, dat den Zwolschen rector van alle verdenking zuivert.

* * *

Hoe is het echter te verklaren, dat Gheraert Leeu een houtsnede, die kennelijk voor de ‘Dochtere van Syon’ geteekend en gestoken werd, in 1942 niet heeft gebruikt? Uit de ontelbare veronderstellingen, die men kan opperen wil ik mij tot de volgende drie beperken:

Misschien was het blok niet op tijd klaargekomen en kon de drukker niet langer op den figuursnijder wachten?

Moeilijkheden van dien aard hebben zich ongetwijfeld vaak voorgedaan. Voorbeelden liggen voor het grijpen: in zijn ‘Practycke ende Hantboek in Criminele saken’ (Antwerpen, Hans de Laet, 1561) herhaalt *Joost de Damhoudere* een klacht, die hij reeds zeven jaar vroeger in de Fransche vertaling van zijn Latijnsche ‘Practica’ had geslaakt, toen hij zich over het ontbreken van ‘figuren’ bij sommige hoofdstukken als volgt verontschuldigde: ‘de scilders ende snyders traechheit heeft mij achter doen laten zulcke figuren als ic in den sin hadde te stellen,... nemet int beste ende wijtet ons niet maer de traeghe ledicheit van de werkliden...’ Zie ook b.v. de briefwisseling van Plantin met Clusius in Het Boek X blzz. 97 en 112 en talloze ‘voorberichten’ door de eeuwen heen!

De uitgave van 1492 kan best bedoeld zijn geweest als een Kerst- of Nieuwjaarsgift. De laatste katern C begint met ‘een gheestelike oefeninge hoe men dat soete kindeken Jesus besoecken, verblijen, visiteren sal van Kersdach tot lichtmis.’ Volgens het colophon is het boekje echter pas den ‘Vij dach in Januario’ gereedgekomen.

Misschien was het blok zoekgeraakt?

Dat zou, meen ik, eer wijzen op de waarschijnlijkheid dat de uitgave 1492 niet de eerste was. Immers kan men zich zonder moeite voorstellen, dat gebruikte blokken toevallig op een ver-

keerde plaats worden opgeborgen of dat ze tusschen het menigvuldige drukkersgerief verdwalen, houtsneden, die pas voor den eersten druk van een nieuw tractaatje waren afgeleverd, zal men denkelijk wel met meer zorg hebben bewaard. Afgezien van de prent op bl. 6a, die een paar blinde plekjes vertoont en die op bl. 8a, waarvan de randen niet zijn afgedrukt, lijken de houtsneden wel van gave blokken te zijn getrokken, wat dus niet veel steun geeft aan deze tweede veronderstelling. Dit is echter geen afdoend bewijs tegen een vroegeren druk, want er hoeven niet noodzakelijk ongelukjes te gebeuren telkens als de blokken gebruikt worden.

Een en dezelfde houtsnede, Hsn. 7, de titelprent, is zoowel in het exemp. uit het Museum Plantin-Moretus, dat voor het fac-simile heeft gediend, als in dat der Kon. Bibl. te 's Gravenhage op bl. 10b flauw, maar op bl. 12a scherp en duidelijk afgedrukt, terwijl op bl. 1a de rechterbovenhoek duidelijke sporen van wat men 'vermoeidheid' zou kunnen noemen vertoont. Dergelijke kleine verschillen zijn wel te wijten of te danken aan de mindere of meerdere oplettendheid van den gezet die den inkt of drukbal hanteerde. Wel merkwaardig echter dat ze in beide exemplaren geheel gelijk zijn.

Dat het eigenste blok in één en hetzelfde katern tweemaal voorkomt is alleen mogelijk als figuren en tekst afzonderlijk worden gedrukt.

Of men uit de latijnsche namen op de spreukbanden in de houtsneden mag afleiden dat de prenten oorspronkelijk voor een latijnsche uitgave werden ontworpen? Ook in het 'Hoofkijn van Devocien', dat Leeu in 1487 heeft uitgegeven vindt men dergelijke opschriften, maar van dit fraaie boekje is evenmin een Latijnsche druk bekend. De voorgestelde personagiën worden trouwens ook in den tekst bij hun Latijnsche namen vermeld.

Dat het achtste blok opzettelijk was zoekgemaakt, durf ik slechts aarzelend veronderstellen. Dit zou een daad van 'sabotage' zijn, die op bepaalde spanningen in de werkplaats van den Meester-drukker zou wijzen en waarbij de gewelddadige dood van Gheraert Leeu in 1942 als 't ware haar schaduw vooruit zou hebben geworpen.

* * *

Het ontbreken van dit achtste blok heeft blijkbaar den vormzetter wel eenig hoofdbreken bezorgd. Bij het samenstellen en beknotten van den tekst (getuige het onbevredigend korte slot) was er rekening gehouden met een titelprent en acht figuren om twee katernen geheel te vullen. Toen heeft hij blijkbaar het besluit genomen de sierlijkste houtsnede, die hij reeds als titelprent had uitgekozen, nog maar een keer af te drukken, om het getal der prenten te volmaken. Zijn keuze was inderdaad niet slecht. We zien trouwens hoe ook Pafraet bijna een kwart eeuw later dit blok bij voorkeur gebruikt. Maar daarom had hij de oorspronkelijke volgorde van de houtsneden toch niet zóó hoeven te storen als hij het nu heeft gedaan.

Het is echter niet moeilijk deze volgorde en de juiste plaats der prenten uit den tekst op te maken:

Hsn - Bl. 1b, vóór het eerste hoofdstuk.

- 1 'die minnende siele... haerselven vindt ghewondt... waarby dat sy wtseynde Cognito...'
(Conway, The Woodcutters, zegt 'Cognitio after wounding the Soul leaves the room'. Het mist een meester wel, zegt het spreekwoord.

Hsn - Bl. 2b, vóór het tweede hoofdstuk.

- 2 'Hoe dat die vrouwe cognitio gaet van lande te lande... om te soecken...' De meester van het huis, waar Cognito heeft aangeklopt geeft haar een ontkennend antwoord. Zijn vier dischgenooten ziet men door het open venster.

Hsn - Bl. 3b, vóór het derde hoofdstuk.

- 3 Bij het vernemen van Cognito's vergeefschen tocht 'soe viel si in onmacht... Doe quaemen daer alle haer ioncfrouwen ende waren al te droevich met haar...'

Hsn - Bl. 6a, vóór het vierde hoofdstuk.

- 4 Cognito, Fides en Spes aan het ziekbed van de Dochter van Syon.
Hier heeft de kunstenaar den tekst niet op den voet gevolgd. De voorstelling past eigenlijk beter bij het derde hoofdstuk, 'Doe quam daer een ioncfrou gehieten spes... doe quam daer die derde ioncfrou gehieten fides...' In Hsn. 3 zijn beiden reeds bij de bezwijmde Dochter aanwezig. De tekst is inderdaad niet overduidelijk. Daar hoorden 'alle haer ioncfrouwen' te staan, waar Spes en Fides nog niet bij zijn. Sapientia, die in dit vierde hoofdstuk bij de zieke wordt geroepen, zien we pas op Hsn. 5.

Hsn - (Bl. 8a.) Dit is de 'achtste' hsn., die door Leeu in 1492 niet is gebruikt. Zij

5 hoort hier, vóór het vijfde hoofdstuk.

'Hoe dat die vrouwe sapientia harer vrouwen openbaerde wie die ghene was die haer alsoe gewont ende ontsteken hadde, ende hoe dat die vrouwe caritas dat is liefde aldaer was geroepen...' Merk op hoe Caritas hier zonder pijlen of boog, ijlings naar het ziekbed is gesneld.

Hsn - Bl. 8a. Hoort op Bl. 9b vóór het zesde hoofdstuk.

6 'Hoe dat caritas ende oratio orlof namen aen harer vrouwen... ende namen boge ende ghescut mede...' Oratio hebben we reeds in het vijfde hoofdstuk zien optreden '... so nam si mede een vlesken...' Hier heeft de kunstenaar zich wel aan den tekst gehouden, want Caritas 'nam twee stralen (pijlen)', die duidelijk op de prent zijn afgebeeld.

Hsn - Bl. 10b vóór het zevende hoofdstuk. Ook als titelprent.

7 'Hoe dat Oratio ende Caritas te gader quamen voer den coninc der glorien... ende hoe Caritas hem doerschoet...' Oratio heeft haar 'vlesken' met de 'ynnighe tranen die wt reynen herten comen' uitgedronken en het wordt nu gevuld met den 'honich der rechter soetichey'.

Hier moest de kunstenaar zich wel eenige vrijheid veroorloven, - vergelijk den tekst met de voorstelling, - en dit is ongetwijfeld de uitbeelding ten goede gekomen; maar de derde pijl in den boog van Caritas is strijdig met de symboliek van het tractaat.

Hsn - Bl. 9b, hoort op 12a, vóór het achtste hoofdstuk.

8 'Hoe dat Caritas ende Oratio weder quamen tot harer vrouwen om trepoert te doene... ende gaven haer dat glas...'.

Op den achtergrond zien we hoe 'doe die vrouwe van verre sach datse quamen soe ghinc sy henlieden te ghemoete...'.

Er hoorde dus oorspronkelijk vóór ieder hoofdstuk een houtsnede te staan, zoodat het geheele verloop der mystieke handeling in logische volgorde van de prenten af te lezen was.

Mijn veronderstelling, dat aan de uitgave van 1492, waar één houtsnede aan ontbreekt en waarin verscheidene andere, met een willekeur, die aan zorgeloosheid grenst, op een verkeerde plaats zijn afgedrukt. minstens één druk is voorafgegaan, is niet zonder grond. Aan een eerste uitgave pleegt men doorgaans meer aandacht te besteden.

* * *

Merkwaardig, maar niet uitzonderlijk, - het 'Hoofkijn van Devocien' o.a. vertoont deselfde eigenaardigheid - is het wel, dat scildere en/of figuursnijder geen belang schijnen te hechten aan eenvormigheid der bijzonderheden in de voorstellingen der geheele reeks. Zoo is de kamer waar de Dochter van Syon verblijf houdt telkens weer eenigszins anders, ook dan wanneer ongetwijfeld hetzelfde vertrek bedoeld is, zie hsn. 3, 4, 5 en 6, ook het bed is steeds verschillend van bouw en anders opgedekt, zie hoofdpeluw en kussen. Waarschijnlijk gaf de scildere dergelijke onderdeden in zijn ontwerp slechts schetsmatig aan en liet hij aan zijn eigen luim, indien hij zelf het blok sneed, of aan de verbeelding van den figuursnijder in deze eenige vrijheid. Dat in Hsn. 4 het leuke tegelvloertje, dat juist aan andere prenten een zekere levendigheid verleent, in de guts bleef is een slordigheid, die meer voorkomt. Tenzij men aanneemt, dat den snijder een of ander ongelukje is overkomen, en hij daarom het heele vloertje maar heeft weggebikt, liever dan het blok over te maken.

In al deze houtsneden dragen de drie goddelijke of ingestorte deugden, Fides, Spes en Caritas eenvoudige, geplooidde hoofddoeken. De andere personagiën als Cognitio, Sapientia en Oratio zijn met een meer wereldschen hoofdtooi gesierd. Ditzelfde onderscheid vindt men in de zeer verwante houtsneden van het 'Hoofkijn van Devocien,' waar de cardinale deugden Fortitudo, Justitia, Prudentia en Temperentia ook dergelijke modieuze versiersels dragen. De minnende Ziel is daar evenals hier blootshoofds en met loshangend haar afgebeeld.

Wanneer nu die veronderstelde eerste uitgave verschenen is kan natuurlijk kwalijk met eenige zekerheid worden uitgemaakt. Wel niet vóór het 'Hoofkijn' (1487) waarvan de hsn. bepaald een meer primitieven indruk maken, al is dit misschien te wijten aan den stijl der teekeningen, die wel naar oudere miniaturen zijn ontworpen. De kunstvaardigheid van den figuursnijder lijkt me in het 'Hoofkijn' niet geringer dan in de 'Dochter', zie b.v. de behandeling van het loshangend haar. Maar laat ik me liever niet op het gladde pad der vergelijkende stijlcritiek wagen en dit vraagstuk aan de deskundigen over laten.

Misschien had ik dit ook maar met de overige vraagstukken moeten doen? Hoe dan ook, mijn bedoeling was alleen, door deze, voor een leek wellicht gewaagde veronderstellingen, bij te dragen tot een nadere bestudeering van dit fraaie post-incunabeltje, dat, zelfs in zijn onvolledigen vorm een sierlijk voorbeeld is van Nederlandsche kunstvaardigheid.

Voorburg, den 30 Juli 1946.

NASCHRIFT, Toen dit stuk in zijn ‘ruig bewerp’ klaar lag, is mij uit een gesprek met Mej. Kronenberg gebleken, dat deze eminente deskundige reeds in haar zeer belangwekkende bespreking van het Fac-simile (Het Boek, XXVI blzz. 279/80) de aandacht heeft gevestigd op het gebruik der houtsneden uit de DvS door Albert Pafraet (In NK wordt bij nrs 2751, 3659 en 3879 naar Campbell en Conway verwezen) en op het ‘eigenaardig probleem’ van de Hsn. die bij Rensinck en Haghen maar niet bij Leeu voorkomt.

ok A.J.J. Delen maakt in zijn ‘Histoire de la Gravure dans les anciens Pays-Bas’, Deel II, gewag van het gebruik der hsn. door Rensinck en Pafraet (blz. 65) maar hij verwacht (evenals op blz. 14) de DvS met het ‘Hoofkijn’. Zijn verwijzing naar NK 165 i.p.v. NK 164 berust op het hoogervermelde onjuiste onderschrift in NAT 20.

Resumes en langue française

Un commerce en plumes et en papier a Anvers, fin XVIIIe debut XIXe siecles

Il s'agit du commerce de A.J. Wouters né à Anvers en 1754, y décédé en 1823.

A.J. Wouters était un descendant de Guillaume Wouters né vers 1450 en Allemagne et venu à Anvers vers la fin du XVe siècle. La famille était connue à Anvers sous la dénomination: 'Wouters dite de Westphalie'.

A.J. Wouters a repris à Anvers en 1792 le commerce qui nous occupe, après avoir séjourné en Chine chez un membre de sa famille. Depuis lors il exerce un négoce en papier, plumes, cire et laques, mais de temps en temps il traite des affaires en bois et en porcelaines et participe dans des chargements de navires partant de Trieste ou de Bordeaux pour Philadelphie où réside également un membre de la famille Wouters.

Il existe une très grande variété de plumes, les prix diffèrent de 1-11½ fl. le mille à 90 fl.; les plumes de cygne sont les plus chères; elles proviennent principalement de Hambourg. Les meilleurs papiers viennent de Hollande, mais Wouters en achète aussi à Andenne, Huy et Saventhem.

Cire et laques lui arrivent surtout de Liège; certaines fabriques offrent jusque 150 variétés de cire à cacheter, en toutes couleurs et teintes, parfumées et autres.

Wouters traite aussi les pains à cacheter, crayons, le fil blanc, etc.

Nous donnons des reproductions de catalogues du temps ainsi que d'une circulaire du citoyen Ducy qui annonce sa visite à la bonne ville d'Anvers et qui vend les plumes les plus fines.

Le commerce de A.J. Wouters semble avoir été prospère: il agrandit et embellit sa maison, il est Trésorier du polder de Lillo et il donne des banquets à ses confrères de la Direction du polder.

Il appartient sûrement à la bonne bourgeoisie de la ville. Parfois il se trouve mêlé à des affaires qui tournent mal et laissent des pertes; nous le rencontrons comme créancier dans quelques faillites.

Les archives que nous avons eues à notre disposition, comprennent diverses pièces ayant trait à l'affaire Lawson & Co. Lawson était un marchand de papier de Glasgow qui en 1815 avait acheté une forte quantité de papier chez A.J. Wouters, qui ne fut pas payée et que Wouters parvint à saisir à bord du bateau qui devait emporter la commande. Il s'ensuit un procès et à la mort de Wouters en 1823 celui-ci n'avait toujours pas reçu son dû. Nous suivons les péripéties du procès.

R. DE BOCK.

Antoine van Dyck et la maison plantinienne

Les relations de P.P. Rubens et de Balthasar Moretus I sont parfaitement connues. Celles d'Antoine van Dyck et du célèbre imprimeur anversoïse viennent d'être révélées par les archives plantiniennes.

D'après le *Journal* de 1631 (Registre 239, p. 91) le peintre lui commanda à la date du 30 juin: a) de *l'Office de la Vierge*: 24 ex. reliés in-32°; 12 ex. rel. in-24°, 6 ex. rel. in-12°, 12 ex. non rel. in-24° et 12 ex. non rel. in-32°; b) du *Diurnale Romanum*: 12 ex. rel. in-32°, 12 ex. rel. in-8°, 12 ex. non rel. in-8° et 12 ex. non rel. in-32°. En tout 114 (cent quatorze!) exemplaires de deux publications liturgiques, divisés en groupes de 36, 24, 6, 24 et encore 24 pièces, y compris les exemplaires reliés en non reliés.

Quelles furent les intentions de cet achat peu ordinaire pour un peintre? Question épineuse à laquelle nous proposons la solution suivante:

Constantyn Huygens, le grand diplomate et poète hollandais, nota dans son 'Journal' que van Dyck fit son portrait le 28 janvier 1632. En ce moment le peintre se trouva donc en Hollande où d'ailleurs il fit encore les portraits du stadhouder Frédéric-Henri, de sa femme Amalia van Solms, de leur fils Guillaume et de plusieurs confrères dont Frans Hals. Il est permis de supposer que l'artiste ait profité de ce voyage pour importer en fraude les livres liturgiques précités à la demande de ses coreligionnaires catholiques dont le culte public était interdit dans ce pays calviniste.

D'autre part les archives plantiniennes nous semblent révéler la date approximative du début de ce voyage. Dans notre monographie *Antoon van Dyck* (1943) nous supposions encore qu'il fût entrepris aux premiers jours du mois de janvier 1632. Mais les documents nouveaux nous firent changer d'avis. En effet, à la date du 30 juin 1631, l'artiste doit avoir eu l'intention de partir. Pour une cause inconnue il resta à Anvers. Peut-être les événements autour de la fuite sensationnelle de Marie de Médicis, reine-mère de France, dans les Pays-Bas au début de juillet influencèrent-ils sa décision. D'ailleurs lors de son passage à Anvers, cette princesse honora son atelier d'une visite; elle quitta la ville le 16 octobre 1631.

Van Dyck ne s'acquitta de sa dette à Balthasar Moretus que le 12 novembre suivant. Il est donc permis de croire qu'en ce moment il régla ses affaires et prit le chemin de la Hollande quelques jours plus tard.

F. VAN DEN WIJNGAERT.

Les gravures sur bois de 'vander dochtere van Syon' (Anvers, Gheraert Leeu, 1492).

Pour l'illustration de cet opuscule mystique Leeu s'est servi d'une suite remarquable de 7 bois qui ne se retrouvent dans aucun autre ouvrage sorti de ses presses. La dispersion du matériel de Leeu en 1493, après son décès dans les circonstances tragiques que l'on sait, amena une partie de son

inventaire e.a. à Gouda, chez les 'Collacie-broeders' et à *Zwolle*, chez Pieter Os van Breda.

Deux bois (DvS p. 8a et 9b) ont finalement disparu depuis 1492, les cinq autres réapparaissent dans 29 impressions d'Albert Pafraet à *Deventer*, datées (ou à situer) de septembre 1514 à 1517. Ils servent uniquement à l'ornementation du titre ou de la dernière page, sans avoir le moindre rapport avec le texte.

La comparaison des impressions de 1492 avec celles de 1514-17 prouve incontestablement qu'il s'agit bien des mêmes bois, qui dans l'intervalle ont subi une certaine usure. Ils ont donc servi à des impressions qui nous sont restées inconnus, peut-être bien des rééditions de D.v.S.

Cependant, la suite taillée pour notre opusculé mystique n'a pas été entièrement utilisée par Leeu. Il existe en effet un huitième bois, reproduit ci-dessus, qui lui appartient sans le moindre doute et s'adapte d'ailleurs parfaitement au texte du chapitre quatre. (DvS p. 8b). On le trouve à la dernière page d'un *Eunuchus* de Térence publié vers 1516 par Lubbertus Rensinck à *Zwolle*. En 1517-18 ce bois se retrouve à *Alkmaar*, où Johannes Haghen, alias *Daventriensis*, s'en sert dans une des trois impressions qu'on lui connaît. A noter que son matériel comprend des caractères et des bois provenant de Rensinck, à *Zwolle* et de Pafraet à *Deventer*. Quels rapports y a-t-il entre la nomination à l'école latine d'*Alkmaar*, de Kempo van Tessel, dont Rensinck publia un ouvrage à *Zwolle* et l'apparition du bois en question chez Haghen à *Alkmaar*, qui se sert de ce même bois pour un *Carmen Scolare* de Kempo?

L'absence de ce huitième bois, - il est le quatrième de la suite, - dans l'édition de 1492 peut donner lieu à de multiples hypothèses:

Les prières qui terminent l'incunable de Leeu semblent indiquer que l'édition était destinée à paraître vers le nouvel-an. Le colophon porte la date du 7 janvier 1492. Le bois n'était-il pas taillé à temps, de sorte qu'après une attente de quelques jours on décida de s'arranger sans lui?

Il est possible que le bois égaré parmi les mille et un outils de l'imprimerie fut introuvable au moment opportun. Dans ce cas il faudrait admettre une négligence peu probable à l'égard du matériel d'une première édition et supposer que celle de 1492 n'a pas été la princeps.

Quoiqu'il en soit, à défaut de cette gravure, le metteur en page a répété un autre bois, non sans causer un décalage de l'illustration qui trouble l'harmonie entre l'image et le texte. Le bois DvS p. 9b, taillé pour le dernier chapitre et illustrant le retour de Caritas et Oratio se trouve devant le chapitre qui relate leur départ. Cette nonchalance également inadmissible pour une première édition paraît étayer mon hypothèse, que l'impression de 1492 n'est pas la première.

Il est curieux d'observer combien peu le tailleur d'images s'est soucié du maintien de l'unité de lieu dans les divers bois de la suite. Il y a lieu de la comparer aux gravures du Hoofkyn van Devocien que Leeu fit paraître en 1487, et dont le caractère plus archaïque est probablement dû à ce que des miniatures plus anciennes ont servi de modèle.

J. BORMS.

Voor de volgende nummers

Wegens plaatsgebrek konden een aantal bijdragen in het onderhavige nummer niet opgenomen worden. In de volgende afleveringen zullen o.m. verschijnen:

J. BORMS: *Leekebemerkingen bij 'Die VIJ. Getiden op die Passie ons Heeren'* (Antwerpen, Thomas vander Noot, omst. 1505).

A. VAN ELSLANDER: *De Fragmenten van de Istory van Troyen.*

E. FRISON: *Oorsprong, Ontwikkeling en Groei van de Documentfotografie in Dienst van het Bibliotheekwezen.*

Dr J. JENNES, C.I.C.M.: *Hollandsche Kunstinvloeden in Japan op het Einde der XVIIIe Eeuw.*

Dr M.A. NAUWELAERTS: *Bijdrage tot de Bibliographie van Simon Verepaeus.*

F. VAN DEN WIJNGAERT: *De botanische Teekeningen in het Museum Plantin-Moretus.*

Varia

Petrus Pictor, vagant of banneling?

In Nieuwe Reeks. 23^e Jaargang, 1945 van dit tijdschrift heeft Dr. H.F. Bouchery in zijn opstel over *Latijnsche Letterkunde in de Middeleeuwen* een bespreking gewijd aan mijn uitgave van *De Laude Flandriae*, van Petrus Pictor, uit het begin der XIIe eeuw. (blz. 204-206.). Het is hier niet mijn bedoeling kritiek uit te oefenen op de trouwens zeer welwillende beoordeling; ik verlang alleen bij te dragen tot de verklaring van een paar duistere verzen, die door Dr. Bouchery anders worden uitgelegd dan ik had voorgesteld.

Het gaat om de verzen 33-40, die ik hier nogmaals overschrijf:

33	Flandria, dum recolo	tua celsa tuumque decorem,
	Saepe redire volo	reditusque reducit amorem.
35	Sed resilire polo	tendis, dum cerno laborem,
	Malo manere solo	quam mortis ferre timorem.
	Flandria, dante Deo,	superes rem quamque nocivam!
	Dante, juvante Deo,	tandem tuus incola vivam!
	Dante, favente Deo,	patriam repetam genitivam.
40	Dante, serente Deo,	rerum quarumque dativam.

In mijn uitgave had ik een poging gedaan om deze duistere verzen eenigszins op te helderen. Zij bevatten klaarblijkelijk een zinspeling op toestanden, waarin de dichter zich bevond, toen hij zijn lof van Vlaanderen schreef, en die ons nu ontsnappen, waarnaar wij slechts kunnen raden.

Na eerst een letterlijke vertaling van de verzen 33-34 te hebben gegeven ‘Vlaanderen, wanneer ik denk aan uw grootheid en aan uw roem, dan wil ik vaak teruggaan en de teruggang brengt weer de liefde’ merkte ik op: ‘Men kan deze verzen begrijpen van een terugkeer naar Vlaanderen in den geest’: ‘als ik aan u begin te denken, dan moet ik steeds in den geest tot u terug keeren, wat telkens opnieuw mijn liefde opwekt.’ Maar ik meende daarna, dat het natuurlijker was, die woorden van een echten terugkeer op te vatten: ‘Vlaanderen, als ik aan u denk, als heimwee naar u mij aangrijpt, dan keer ik telkens opnieuw (van mijn zwerftochten) naar u terug, en die terugkeer wakkert telkens opnieuw mijn liefde aan.’

De reden voor mijn voorkeur van een echten terugkeer was, dat ik dan de volgende verzen beter begreep. Zij beteekenen letterlijk: ‘Maar gij streeft

er naar op te springen tot den hemel, terwijl ik arbeid zie, verkies ik te blijven op den grond, eerder dan de vrees voor den dood te dragen.’ Ik meende: Deze verzen ‘worden ingeleid door een *Sed*, Maar... Er is iets namelijk, dat mij belet te blijven en mij dan weer op zwerftocht drijft. Gij streeft mij te hoog: daar zie ik arbeid en strijd; en (in mijn lafheid) verkies ik dan op den grond te blijven en mij aan geen doodsgevaar bloot te stellen. De verzen behelzen een zelfverwilt,’ zegde ik: ‘hij kan zich aan den geregelten arbeid in het vaderland niet gewennen, en dan trekt hij weer op zwerftocht; hij kan zulk een hoog leven niet aan, hij blijft op den grond; hij verkiest het gemakkelijke, aangename zwerversleven.’ En dan volgt weer gansch natuurlijk, meende ik, ‘de wensch: tandem tuus incola vivam! mocht ik eindelijk leven als uw ingezetene! Mocht ik er eindelijk toe kunnen besluiten mij metterwoon in Vlaanderen te vestigen!’ En dan nog eens: ‘Als God mij gunstig is, keer ik terug in mijn vaderland.’

De verklaring, die ik van deze verzen verkoos, bevredigt evenwel Dr. Bouchery niet. Hij noemt mijn opvatting van een echten terugkeer klaarblijkelijk verkeerd. Hij geeft er de voorkeur aan de verzen 33-34 op te vatten als van een terugkeer in den geest: ‘Terwijl ik voor mijn geest oproep uw grootheid en uw luister (zooals thans door het neerschrijven van de voorgaande verzen) bekruipt mij telkens de lust om terug te keeren en die terugkeer (in gedachten) wakkert mijn liefde weer aan.’ Mag ik den Heer Bouchery doen opmerken, dat ik deze verklaring toch ook gegeven heb? Al heb ik daarna gemeend, om reeds bovenvermelde reden, de voorkeur te moeten geven aan de opvatting van een echten terugkeer.

Maar Dr. Bouchery meent nu, dat deze volgende verzen iets anders beteekenen dan ik had voorgeslagen. Hij zegt: ‘Evenwel, Pictor keert niet terug, en de reden daarvan zet hij uiteen in de duistere verzen 35-36; wij vertalen: maar gij tracht te springen ten hemel, terwijl ik kijk naar uw inspanning; ik verkies op den grond te blijven, eerder dan levensgevaar te loopen.’ In mijn opvatting, zegt hij dan, zou *mortis ferre timorem* een raadsel blijven. En hij besluit: ‘Het schijnt ons veeleer toe, dat Pictor als een soort (vrijwillig?) banneling in het buitenland leefde, omdat hem in eigen land een groot gevaar bedreigde. Blijkbaar gaat het om personen die hem naar het leven stonden en wier vernietiging of verwijdering zijn terugkeer naar het vaderland zouden mogelijk maken (cf. verzen 37-38).’

Het is vreemd, dat nog een andere recensent E.H.A. Van den Dries, in Boekengids, 1944, n. 24 180, op dezelfde gedachte gekomen is Pictor tot een banneling te maken. Hij vraagt: ‘Vanwaar die zwerftochten van een kannunik van St. Omer?’ Maar er waren zoovele vaganten, die deftige kannuniken werden en zelfs in den raad der grooten zetelden! Aldus de grootste van de Fransche vaganten, Gauthier de Châtillon. Het vagantisme was toen zeer verspreid: studenten die, om den broode, soms ook om de kosten van hun verblijf aan een beroemde school of universiteit te dekken, het land aftrokken en grappen uithaalden of gedichten enz. voordroegen aan hoven of burchten of waar er iets te verdienen was, die dat leventje nog voortzetten, ook al hadden zij de studie vaarwel gezegd. Mijn verklaring is

juist uit een algemeen verschijnsel van die tijden afgeleid.

Wat mij betreft, ik moet bekennen, dat een verklaring die Petrus Pictor tot een, ook vrijwilligen banneling zou maken, mij weinig waarschijnlijk voorkomt. Ik houd niet van dergelijke interpretaties, tenzij die door den tekst zelf ons opgedrongen worden. Misschien dat de gedachte van een ballingschap sommigen toelacht, om de tragiek die aldus in een leven wordt gelegd: een gebannen dichter! een dichter in ballingschap! een dichter die nergens rust vindt, omdat de dood hem in zijn vaderland bedreigt! En wij denken aan Villon, b.v. En de melancholie die over Villon's leven hangt komt mede over dat van onzen dichter. Romantisch genoeg. Toch aanvaard ik dat romantisme niet, zolang een eenvoudiger verklaring mogelijk blijft.

En is mijn verklaring van een jongen dichter, die meer van zijn vrije zwerftochten houdt, dan zich aan een geregeld, arbeidzaam bestaan te onderwerpen, niet veel natuurlijker? Vooreerst, waar is in geheel het stuk ook maar één duidelijke zinspelings op een mogelijk ballingschap? E.H. Van den Dries ziet die in 'de satirische woorden van het eerste deel en de uiting van vleierend oordeel over sommige machthebbers en van gloeiende vaderlandsliefde in het tweede deel.' Ik vermag nergens in het eerste deel ook maar een spoor van satire te ontdekken. En vleierij in het tweede? Ook dat kan ik niet inzien: Dan is de lof aan Vlaanderen zelf heel wat meer dithyrambisch. Gloeiende vaderlandsliefde, jawel. Maar veronderstelt dat een balling? Pictor verblijft niet in zijn land, dat is klaar. Doch waar wordt met één woord geïnsinueerd, dat hij er uit verbannen was? Ware dat het geval, zou hij dat niet uitdrukkelijker hebben gezegd? Zou er althans niet duidelijker op worden gezinspeeld?

Men beweert, dat in mijn verklaring de woorden *mortis ferre timorem* een raadsel blijven. Maar die woorden volgen op schertsende grootspraak van het voorgaande vers: 'Gij streeft naar de sterren op! ik zie daar arbeid en strijd (d.i. dat beteekent arbeid en strijd).

'Ik verkies op den grond te blijven, niet zoo hoog te springen, en mij niet bloot te stellen mijn nek te breken.' Is dat zoo raadselachtig? Hangt dat niet mooi samen met het begin? Een scherts, een verontschuldigende scherts, die de zwerver zich veroorlooft om zijn eigen levenswijze goed te praten.

Op mijn beurt vraag ik: hoe verklaart gij, met uw opvatting van een banneling, die woorden: *Sed resilire polo tendis* wat toch werkelijk niets van of tegen een banneling uitdrukt? Hoe voornamelijk: *Malo manere solo*? Dit beteekent toch niet: Ik verkies hier te blijven, in ballingschap? Maar die woorden staan klaarblijkelijk tegenover de eerste: gij streeft op naar de sterren... ik verkies op den grond te blijven, u niet te volgen in uw hooge vlucht en mij dus niet bloot te stellen naar beneden te tuimelen?

De woorden *dum cerno laborem* zijn klaarblijkelijk bedoeld als een verklaring van het voorafgaande: *Sed resilire polo tendis*: gij streeft omhoog naar de sterren op, als ik uw inspanning zie; d.i. terwijl, als ik uw arbeid, uw inspanning zie, komt het mij voor dat gij naar de sterren opstreeft. Zij geven tevens aan, waarom hij op den grond wil blijven: die arbeid, die inspanning schrikt hem af; en, aansluitend bij het eerste beeld, hij wil zoo

hoog niet opstreven, geen gevaar loopen zich den nek te breken. Ware Pictor toen een banneling, hoe zou hij, in plaats van *dum cerno laborem* niet zoo iets gezegd hebben als: *dum pulsus aberro*, of zoo iets: terwijl ik als banneling moet leven. Maar hij zegt dat niet; hij verklaart alleen zijn schertsende beeldspraak: ‘gij springt op naar de sterren, als ik uw inspanning zie, d.i. te oordeelen naar uw inspanning, streeft gij omhoog naar de sterren. Ik verkies op den grond te blijven, liever dan mij aan doodsgevaar bloot te stellen.’ Zoo is, dunkt mij, toch alles duidelijk en is er van ballingschap geen spraak; alleen van een vagans, die nog tegen den inspannenden arbeid opziet.

En dan volgt ook als vanzelf de wensch: Mocht ik eens, met Gods hulp, als *tuus incola* leven; metterwoon blijven! Mocht ik, met Gods hulp, eens den moed hebben om mij metterwoon in u te vestigen! *tuus incola* juist: iemand die metterwoon er gevestigd is. Het voorgaande vers 37 kan begrepen worden in het algemeen: God geve u dat gij alles wat u kan schaden moogt te boven komen; of als een zinspeling op wat voorafgaat: gij streeft gevaarlijk omhoog naar de sterren. Mocht gij alle gevaar, alles wat u daarbij kan schaden, te boven komen! Mocht gij u den nek niet breken! Niet naar beneden tuimelen!

De dichter dus, na eerst gezegd te hebben dat de hoogopstrevende arbeid, dien een geregeld leven in het vaderland zou meebrengen hem nog afschrikt, spreekt dan den wensch uit, dat hij eenmaal den moed moge hebben zich metterwoon in zijn Vlaanderen te vestigen.

Wil men nu volstrekt de eerste verzen niet van een echten terugkeer, maar van een terugkeer in den geest begrijpen, mij om het even! ‘Als ik aan uw grootheid en uw luister denk, wil ik vaak terugkeeren en die terugkeer (in gedachten) wakkert nog mijn liefde aan, wekt ook telkens opnieuw mijn liefde voor u op; maar er is iets wat mij weerhoudt: gij streeft mij te hoog; enz.’

Feitelijk kan ook *dum cerno laborem* op wat volgt betrokken worden, al dunkt mij dit minder natuurlijk: gij streeft omhoog naar de sterren; als ik de (daartoe aangewende) inspanning zie, verkies ik op den grond te blijven. Beter is: gij streeft omhoog naar de sterren, zoo spant gij u in.

Ik vrees, dat de gedachte van dit ballingschap door niets anders werd ingegeven dan door die woorden: *mortis ferre timorem*, die men buiten het verband als duidend op een dreigend doodsgevaar heeft opgevat. Zij dienen in verband met de voorafgaande schertsende grootspraak beschouwd te worden.

PROF. DR. VAN MIERLO, S.J.

Een onbekende uitgave van een werkje van Franc. Costerus S.J.

In de ‘Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas, fondée par Ferd. van der Haeghen et publiée sous sa direction. Deuxième Série’, T. III (Gand-La Haye 1891-1923), worden uitvoerig de werken beschreven

Titelblad van Costerus'

'Bulla... professionis fidei' van 1577 op meer dan ware grootte.

van den bekenden Vlaamschen Jezuïet Franciscus Costerus (1532-1619).

Na schitterende studies te Leuven begaf deze zich in 1551 naar Keulen om zich in de orde der Jezuïeten te laten opnemen. Van hieruit zonden zijn oversten hem naar Rome, waar hij verder studeerde en ook de priesterwijding ontving. Reeds in 1557 werden Costerus en twee ordebroeders belast met de zorg voor het vervallen Gymnasium Tricoronatum te Keulen. Ondanks tal van moeilijkheden slaagde hij er in, tesamen met Johannes Rhetius S.J., deze beroemde school tot groote hoogte op te werken. In het jaar 1564 werd Costerus provinciaal van de nieuw opgerichte 'Provincia Belgica' van zijn orde. Na het einde van het provinciaalaat werd hij rector van het college te Dowaaï en in 1574 werd hij benoemd tot opvolger van Rhetius als rector van het Tricoronatum te Keulen. Hier arriveerde hij in den loop van 1575 om weldra het middelpunt te worden van een intensieve actie tot herstel van het eenigszins vervallen geestelijk leven in de Rijnstad.

De eerste poging van Costerus in deze richting was de stichting van een Maria-congregatie, welke reeds in 1576 een feit werd. De oprichter schreef voor de leden een handboekje, dat in genoemd jaar het licht zag onder den titel: 'Bulla super forma iuramenti Professionis Fidei; cum piis et christianis institutionibus, in usum sodalitatis B. Mariae Virginis', welk werkje later herhaaldelijk herdrukt werd als 'Libellus Sodalitatis' en ook in het Nederlandsch vertaald. Van der Haeghen geeft op, dat er van de 'Bulla' van 1576 slechts één exemplaar bestaat, dat zich bevindt in de bibliotheek der Paters Bollandisten te Brussel. Een veranderde herdruk verscheen dan in 1578 onder denzelfden titel; hiervan geeft Van der Haeghen twee exemplaren op, nl. te Darmstadt in de Landesbibliotheek en te Oxford in de Universiteitsbibliotheek.

Ik heb het geluk hier de aandacht te kunnen vestigen op een uitgave uit het jaar 1577, die tot heden geheel onbekend was. Het exemplaar, dat ik voor mij heb, bevindt zich momenteel in de bibliotheek van het Bisschoppelijk College te Roermond. Een vergelijking met de beschrijving van de uitgave-1576 deed zien dat het Roermondsche exemplaar precies hetzelfde is. Klaarblijkelijk is er slechts een nieuw titelblad, of een nieuw jaartal op het titelblad, geplaatst. Vermelding verdient bovendien de drukfout Ludcuicum i.p.v. Ludouicum, waarvan mij onbekend is of zij ook op de drukken van 1576 en 1578 voorkomt. Bovendien ontbreken hier, in de editie-1577, de 'Regulae seu ordinationes confraternitatis Beatissimae Virginis Mariae', welke in 1576 zonder pagineering aan het exemplaar der Bollandisten waren toegevoegd. 'Les *Regulae* ne se rattachent à l'ouvrage principal - zegt Van der Haeghen - ni par la pagination, ni par les signatures. Elles semblent cependant en faire partie intégrante, car on les retrouve dans la seconde édition, Cologne 1578, paginées 265-276'. Des te interessanter is het daarom nu ook een exemplaar zonder de 'Regulae' te kennen.

Roermond.

DR. B.A. VERMASEREN.

Errata en addenda bij Jos. H. Noens, 'Contributions a l'histoire de la gravure sur bois dans les Pays-Bas' (De Gulden Passer, VI, blz. 1 en vlgg.).

Het is wel wat laat, achttien jaar na het verschijnen op een artikel terug te komen, om er eenige vergissingen in te herstellen, maar toch meen ik er goed aan te doen, want de volgende bemerkingen zullen lezers, die op het hoogergenoemde stuk nader willen ingaan, ongetwijfeld heel wat ergenis, tijd en moeite besparen.

De belangwekkende bijdrage van den heer Noens wordt immers door een aantal verkeerde verwijzingen ontsierd, wat jammer is, want de schrijver heeft met kunstvaardigen speurzin gepoogd de talrijke houtsneden van Henrick Eckert van Homberch's Passionael uit 1505 over bepaalde meesters te verdeelen. Het is niet mijn bedoeling op den inhoud van deze bijdrage nader in te gaan, al kan ik den heer Noens niet steeds bijvallen, allerminst waar hij, niet zonder eenige fantasie, in bepaalde vormen merken van figuursnijders meent te herkennen.

Enkele fouten zijn ongetwijfeld te wijten aan de verkeerde nummering van sommige bladen in het Passionael, andere, zetfouten in de Romeinsche getallen, moest de proeflezer verbeterd hebben, de overige blijven voor rekening van den schrijver.

Voor zoover ze mij zijn opgevallen, wellicht is een enkele mij ontgaan, mogen ze hier volgen:

Nr der hsn. bij Noens.	Voorstelling.	Lees:	In plaats van:
4	Uitstorting van den Heiligen Geest	xxvij	xiiij
9	de Heilige Barbara	Winterstuc	Somerstuc
11	de Heilige Agnes	Cxxxviiij	Exxxviiij
17	de Heilige Gillis	Somerstuc	Winterstuc
19	de Heilige Franciscus	Somerstuc	Winterstuc
23	de Heilige Laurentius	Cxviiij	Cxiiij
32	de Heilige Simon en Juda	Somerstuc	Winterstuc
35	de Heilige Quinten	Somerstuc	Winterstuc
38	de Heilige Appolonia	Clxv	Clxiiij
47	de Heilige Theodoor	recto	verso
50	Maria Boodschap	Cxc	Cxx
54	de Opdracht in den Tempel	Clviiij	Cluiij

56	Calvarie	Cxciiij	Cxxiiij
70	St. Pauwels bekeering	Cxliiiij	Clxiiij
80	de Heilige Lucas	Somerst. Cxc	Winterst. Cix
85	de Heilige Ursula	Somerst.	Winterst.
90	de Heilige Clara	Somerst.	Winterst.
91	de Heilige Leonardus	Somerst.	Winterst.

Verder worden onder nrs. 36a en 36b twee bouwkundige versieringen vermeld, een derde, die nr. 36c moest dragen is over het hoofd gezien. Men vindt ze in het Winterstuc op bl. Clviiij r. Met kleine afwijkingen is ze de tegenhanger van 36b.

Dat Sinte Margriet (Noens hsn. 25) uit het lichaam van den draak oprijst (sort du corps) is niet juist. De Heilige is op het monster neergeknield.

Niet onvermakelijk is een nieuwe aanwinst voor den heiligen-kalender (Noens Hsn. 24). Niemand minder dan de stichter van den Islam wordt hier als *St. Mahumet* tot het altaar verheven! Waar in het Passionael de naam van den voorgestelden Heilige steeds onder de hsn. wordt afgedrukt, is er bl. 56r sprake van *Machumeths visiringhe*' (= verzinsels, verdichtsels)!!

Voorburg, Mei 1946.

JAN BORMS.

Nieuwe Tijdschriften

***Le Livre et ses Amis.* - Revue mensuelle de l'art du livre.**

Directeur-Fondateur: Paul Massonnet. 27, Rue Joubert, Paris IXe.

De liefhebbers van het mooie boek zullen het weten te waardeeren en er zich om verheugen, dat er zoo korten tijd na het einde van den oorlog kon worden overgegaan tot het uitgeven van een tijdschrift, dat èn door zijn uiterlijk aspect (afleveringen van + 80 bladzijden, 4° formaat, op 'pur chiffon', keurig gedrukt en overvloedig geïllustreerd), èn door den rijkdom en de verscheidenheid van zijn inhoud, ook de meest eischenden zal bevredigen.

De nummers die ons ter recensie werden toegezonden, verdienen elk afzonderlijk te worden besproken. Plaatsgebrek dwingt er ons evenwel toe om deze bespreking voor een volgend nummer van 'De Gulden Passer' te reserveeren. Inmiddels houden we er aan, de promotors van 'Le Livre et ses Amis', met het tot dusverre gepresteerde, van harte geluk te wenschen.

***Boek en Grafiek.* Tijdschrift voor exlibriskunde, gelegenheidsgrafiek en boekillustratie. Verschijnt den 20sten van iedere maand. Red. Fr. Verstreken, Rechtestraat 23, Lier. - Administr. J. Lamoën, Groote Steenweg, 188, Berchem-Antwerpen. Jaarabon. 90 fr.**

Dit nieuwe tijdschrift stelt zich voor te ijveren voor het verspreiden van goede grafische kleinkunst. Verzamelaars en ontwerpers van dergelijke kunst wil het van nutte zijn, maar zelf een onafhankelijke positie innemen ten overstaan van exlibris-vereenigingen en soortgelijke kringen. Het wil daarbij grafische kunstenaars van de jongste lichting, naast andere met erkende faam, zoo uit buiten- als binnenland, aan het woord laten. Bibliofilie ligt buiten zijn bestek.

In een volgend nummer van 'De Gulden Passer', komen we op 'Boek en Grafiek' terug, met een bespreking van de verschenen nummers (het eerste dateert van 20 Februari 1946). Het nieuwe tijdschrift wenschen we intusschen een vruchtbare werking toe.

L. INDESTEGE.

Revue du moyen age latin.

Door de Facultés Catholiques te Lyon werd in 1945 een nieuw wetenschappelijk tijdschrift in het licht gezonden, de '*Revue du Moyen Age Latin. Etudes, textes, chronique, bibliographie.*' Tot nog toe - d.i. Juli 1946 - verschenen vijf afleveringen, waarvan de eerste vier den Jaargang I (1945) uitmaken (445 pp. in-8°).

Directeur van het tijdschrift is F. Chatillon; de redactieraad is samengesteld uit G. Bardy, G. Bidault (thans vervangen door A. Audin), A. Chavasse, H. Chirat, E. Gilson, P. Glorieux, G. Hocquard, J. Leclercq O.S.B., H. De Lubac S.J., H.I. Marrou, M. Pallasse. Onder de stichtende leden treft men, naast professoren te Lyon, o.m. ook aan de Bibliotheek der Theologische Faculteit S.J. te Leuven.

Doel en arbeidsveld van het nieuwe tijdschrift worden als volgt afgebakend: 'La Revue est spécialement consacrée aux recherches de littérature latine et d'histoire littéraire du moyen âge, c'est-à-dire aux *textes médiolatins*, à la langue en laquelle ils ont été écrits, à la personne de leurs auteurs, aux milieux dont ils sont issus ou qui les ont transmis, aux péripéties de cette transmission, aux institutions et aux doctrines qu'ils ont exprimées et véhiculées. L'objet de la Revue s'étend par là même à tous les aspects de la vie et de la pensée médiévale pour autant qu'ils se laissent saisir à travers les textes ou qu'ils se trouvent en relation avec eux'.

De intense wetenschappelijke arbeid welke sedert enkele tientallen jaren in Frankrijk op het gebied van het Middeleeuwsch Latijn werd geleverd, rechtvaardigt ten volle de stichting van een speciaal orgaan, dat enerzijds in veel ruimere mate dan tot nog toe mogelijk was met behulp van algemeene tijdschriften als de *Revue des études latines*, de bevordering der Medio-Latijnsche studies zal in de hand werken, en dat anderzijds een breeder terrein bestrijkt dan het vooral in de taalkunde gespecialiseerde *ALMA (Archivum latinitatis medii aevi)* of *Bulletin Du Cange*.

Voor de degelijkheid van de bijdragen staan de namen van directeur en redactieleden borg, en de medewerking der meest vooraanstaande mediaevisten⁽¹⁾ aan deze eerste vijf afleveringen verzekeren aan de Revue du moyen âge latin van meet af aan een eervolle plaats onder de internationale wetenschappelijke tijdschriften.

De inhoud wordt verdeeld over drie rubrieken: de 'Articles et Mélanges' brengen oorspronkelijke bijdragen en tekstuitgaven, tekstcritische, historische en bibliographische aantekeningen; in het 'Bulletin critique' worden de recente publicaties die in verband staan met de Latijnsche Cultuur in de Middeleeuwen uitvoerig besproken; de 'Chronique' ten slotte is niet de minst belangwekkende rubriek: zij houdt de lezers geregeld op de hoogte van wat er in de wereld der Latinitas medii aevi omgaat en bevat berichten van correspondenten in Frankrijk, Engeland, Canada, de U.S.A., Italië, Spanje en België, - deze laatste verzameld en opgesteld door onze landgenooten M. Hélin en A. Boutemy.

(1) Jaargang I bracht o.m. bijdragen van de hand van G. Bardy, G. Bidault, F. Chatillon, A. Chavasse, A. Combes, A. Cordoliani, J.M. Déchanet, E. Gilson, G. de Laqarde, R. Laprat, J. Leclercq, A. Lorcin, H. de Lubac, M.I. Marrou, A. Micha, G. Mollat, L. Nicolau d'Olwer, M. Pallasse, J. Rivière, F. Ruello, C. Voile.

Wij begroeten met vreugd het verschijnen van de 'Revue du moyen âge Latin' en wenschen haar een lange en vruchtbare loopbaan toe⁽²⁾.

H.F. BOUCHERY.

Publicaties van the library of congress.

The Library of Congress te Washington stuurde ons drie publicaties toe, waarop wij graag de aandacht van onze lezers vestigen.

- 1) *Annual Report of the Librarian of Congress for the fiscal Year ended Juni 30, 1943.* (in-8°, 279 pp.), een lijvig verslag waarvan het eerste gedeelte handelt over de werkzaamheden en het tweede over de aanwinsten der Congress-bibliotheek gedurende het jaar 1942-1943. Men vindt in dit verslag belangrijke inlichtingen van bibliographischen aard.
- 2) *The Library of Congress Quaterly Journal of Current Acquisitions.* Vol. 3, February 1946, n° 2 (in-8° - 48 pp.). In dit tijdschrift worden door het wetenschappelijk personeel van de bibliotheek geregeld bijdragen gepubliceerd (sommige geïllustreerd) over belangrijke aanwinsten; deze maal gaat het b.v. over: 'A Rare Quixote Edition' (Edwin B. Knowles Jr.), 'The Drawings of Clifford Kennedy Berryman' (Mary H. Richardson), 'Pigafetta's Treatise on Obelisks' en 'An Autobiography of Genadii Vasil' evich Yudin' (Sergius Yakobson). Daarop volgen verslagen over aanwinsten op het gebied van Orientalia, China, Indië, Japan, het nabije Oosten, Palestina en Z.-O. Azië.
- 3) *The United States Quaterly Book List. Volume 1. Numbet 4. A Selection from Books Published During July, August, September 1945. (December 1945),* (in-8°, 75 pp.) Deze bibliographie, die vier maal per jaar verschijnt, bevat de bespreking van de boeken die gedurende de jongste drie maanden in de U.S.A. van de pers kwamen. Zij zijn verdeeld over de volgende rubrieken: Fine Arts, Literature, Biography, Philosophy and Religion, Social Sciences (daaronder worden gerangschikt: opvoeding, geschiedenis, aardrijkskunde, enz.), Biological Sciences, Physical Sciences, Technology, Reference Works). Aan de boekbesprekingen opgesteld door het wetenschappelijk personeel van talrijke instituten, bibliotheken en universiteiten, worden korte biographische berichten over de schrijvers der behandelde werken toegevoegd. Een alphabetisch index op naam der auteurs maakt dit hoogst belangwekkend bibliographisch repertorium tot een gemakkelijk te hanteeren instrument.

B.

(2) De Redactie is gevestigd 25, rue du Plat, te Lyon. Abonnement 1946: voor het buitenland 450 Fr. fr. Jaargang I is nog te verkrijgen tegen den prijs van 650 Fr. fr.

Een nieuwe vereeniging van bibliophielen in Zuid-Afrika.

De Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen is in contact getreden met *The Imprint Society*, een nieuwe vereeniging van bibliophielen te Johannesburg.

De Heer Bas Valkenburg, Secretaris van The Imprint Society (adres: Box 4997, Johannesburg) verstrekke ons navolgende inlichtingen:

‘The Imprint Society is nu juist twee jaar oud, en wanneer men in aanmerking neemt dat Zuid Afrika een jong land van groote afstanden en weinig inwoners is, is er al tamelijk wat gepresteerd. Onze Vereeniging, natuurlijk grootendeels geïnteresseerd in het mooie boek, wenscht echter haar activiteiten uit te breiden over andere graphische kunsten. Om een voorbeeld te noemen: een paar maanden geleden hebben we een tentoonstelling op touw gezet van Zuidafrikaansche reclamekunst, die een uitgesproken succes was en nu jaarlijks gehouden zal worden, en gepaard zal gaan met een jaarboek over hetzelfde onderwerp. Verder worden er tentoonstellingen gehouden over letter- en drukkunst: - de volgende maand zal er een zijn van sommige van de beste publicaties van de Grolier-club, die zoojuist uit Amerika zijn aangekomen. Intusschen wordt er gewerkt aan de publicatie van boeken, die tot nu toe uiteraard op bescheiden schaal zijn geweest, en ook is de uitgave van een tijdschrift voorgenomen.

De Vereeniging begint zich al hoe meer op uitgebreider belangstelling te verheugen en staat reeds in verbinding met verscheidene zuster Vereenigingen in het buitenland.’

De Gulden Passer wenscht The Imprint Society veel succes en vruchtbaar werk toe.

B.

Boekbespreking

WINTERINK, J.C., *Hoe onze boeken gemaakt worden. Een wandeling door de werkplaatsen der Wereldbibliotheek*. A'dam, N.V. Wereldbibliotheek, 1945 (niet in de handel).

Deze vakkundige wandeling door de werkplaatsen van de bekende Amsterdamse Wereldbibliotheek is een aangevulde overdruk van een artikel in het huisorgaan der W.B.: De nieuwe Ploeg. Leider is een der tegenwoordige directeuren der W.B., sekretaris der W.-B.-Vereniging, de ter zake zeer bevoegde en, als afgezant der W.B., door heel Nederland en Vlaanderen wel bekende en dienstvaardige heer J.C.

Winterink. Het gebouw der W.B., dat bemerkt men al dadelijk bij de aankomst op Sloterdijk langs de weidse Admiraal de Ruyterlaan, is modern en zakelijk. De indruk van Hollandse degelijkheid en zindelijkheid wordt nog versterkt bij het binnentreden in de direktiekamers en de kantoorruimte, terwijl de werkplaatsen als modellen van nijverheidslokalen op praktisch en hygiënisch gebied kunnen doorgaan. Eenzelfde geest van geestelijke samenwerking en solidariteit doordringt alle onderdelen van dit merkwaardig instituut voor kulturele en artistieke ontwikkeling door het 'goede en goedkope' boek. Dat ook merkt men al dadelijk aan de stijl van onderhavig boekje, dat nergens in propaganda voor de W.B. vervalt. De Heer Winterink betoogt in glashelder proza en op goede gronden waarom een instelling als de W.B. zich niet mag beperken tot uitgeven alleen: de W.B.-boeken moeten zich ook stoffelijk lenen tot 'experimenten' om met de meeste kans tot sukses het ideale leesboek voor het Nederlands-lezende publiek, ook buiten Nederland, te produceren en dit kan enkel geschieden door de beschikking over een eigen drukkerij en binderij. We volgen onze cicerone door de W.-B.-lokalen, waar met de hand gezet, gedrukt en ingebonden wordt. Het machinaal zerten (tot 1934) werd in de W.B. uit technische overwegingen vervangen door machienzetsel bij zg. loonzetterijen. Niet enkel aan het volmaakt drukken, van al de onderdelen van letter, zethaak en galei tot de kar van de pers met haar sluitwerk en haar strijkers toe, wordt de nodige aandacht besteed, maar vooral aan het zo dikwijls miskende bindwerk, dat hier zeer uitvoerig en con amore wordt behandeld. We weten dat de Heer Winterink, behalve een vakman van het moderne Nederlandse boek, ook een boekenliefhebber is, die het goed meent met de technische verzorging en met de artistieke inkleding van het Nederlandse boek. Illustratie en ex-libris-kunst hebben sedert lang zijn bibliofielenhart veroverd. Zijn boekje is dan ook een welsprekend pleidooi voor de uiterlijke verschijning van het Nederlandse boek, waarin papier, letter, bladspiegel, illustratie, band harmoniëren en versmelten tot dat 'thing of beauty', dat men met welgevallen af en toe

uit de boekenkast neemt om het met eerbied te doorbladeren. Als de ‘producent’ bij zijn ‘konsumenten’ een dergelijk resultaat bereikt mag hij voorzeker tevreden zijn, nog afgezien van het feit dat hij medehelpt tot wat de Heer Winterink bescheiden omschrijft: de verspreiding van kennis, inzicht, wijsheid, schoonheid, levensmoed en levensvreugd. Men bedenke dat tot 1 Januari 1945 de W.B. 1394 werken verspreidde in 8.213.313 exemplaren over Nederland, België, Indië en Zuid-Afrika. Alle Nederlandslezenden over de wereld mogen om die kulturele prestatie de W.B. en zijn knappe directeuren, van af haar stichter, J.B. Simons, in lengte van dagen dankbaar zijn.

P. DE KEYSER.

Marius Audin: *L'Épopée du Papier*. Paris, Editions Elzévir. 1945. 75 bl. Geïllustreerd.

Hoe kwam het papier, dat de Chineezers reeds meer dan twee eeuwen vóór onze tijdrekening zouden hebben gekend, naar Europa en inzonderheid naar Frankrijk? Die vraag tracht Marius Audin te beantwoorden in dit werkje met dien weidschen titel, waarvoor Henri Pourrat de inleiding schreef. Komt schr. ook al niet tot een positief resultaat, toch doet hij ons enkele gegevens aan de hand, die van aard zijn om meer licht te werpen op een zoo ingewikkeld probleem als de verspreiding van het papier over Europa nu eenmaal is.

In ons werelddeel bekend en gebruikt van in de XIIe eeuw, o.m. in Italië, op Sicilië, zien we het een eeuw later opduiken in Frankrijk. Werd het van daar uit niet naar Frankrijk geëxporteerd, vragen we ons af? Uitgesloten is dit niet, meent schr., maar hij acht het toch waarschijnlijker dat de invoer van papier uit Italië heel wat later heeft plaats gehad.

Welke wegen heeft het papier dan gevolgd om op Franschen bodem te belanden? Audin, en hij is niet de eerste om het te doen, duidt hier op het belang van de kruistochten. Volgens hem zouden vooral de deelnemers aan de zevende kruisvaart, die in 1248 onder leiding van Lodewijk IX uit Lyon uittoog, een belangrijke rol daar bij hebben gespeeld. Lodewijk werd vergezeld door een aantal adellijke heeren, met hun gevolg. Na aanvankelijk successen te hebben behaald en Damiette te hebben ingenomen, keerde de kans, en raakte de koning in gevangenschap. Nadat hij tegen een hoogen losprijs zijn vrijheid had teruggekregen, slaagde hij er in de krijgsgevangen soldaten uit zijn eigen leger en tevens die welke zich sedert den vorigen kruistocht, enkele jaren vroeger, in Klein-Azië bevonden, te bevrijden en kon hij in 1254, na zes jaar afwezigheid, weer voet zetten op Franschen bodem. Gedurende hun verblijf in Syrië hadden de gevangen krijgers moeten arbeiden in de papiermolens, en aldus een naar Europeesche begrippen, totaal nieuw ambacht aangeleerd. Bij hun terugkeer in het vaderland zouden zij geen interesse meer hebben gevonden in het landbouwbedrijf, maar liever hun in gevangenschap aangeleerd vak hebben uitgeoefend, en het papiermaken ijverig ter hand hebben genomen. De eerste papiermolen in Frankrijk, zou gebouwd zijn te Beaulieu, meent schr., op ongeveer 12 mijlen van Lyon. Het wapen van den Heer van Beaujeu, een der

edelen die Lodewijk IX met zijn vazallen en hoorigen had vergezeld, een klimmende leeuw, vond hij als watermerk in de oudste documenten, die bewaard bleven. Dit papier werd gefabriceerd, niet volgens de Arabische methode, waarbij het product dik, grof en vezelig is, maar wel naar een procédé dat uit Perzië afkomstig is en dat door missionarissen, Dominicanen en Franciscanen, in Syrië was bekend geraakt. Dit papier was fijn en licht Audin wijst dan ook op het belang van de reistochten dier eerste zendelingen en hij citeert o.m. den naam van den Vlaamschen Franciscan Willem van Ruysbroec, de eerste reiziger uit Europa die doordrong tot in Azië en gegevens over zijn tochten heeft verzameld en te boek gesteld.

Hoe mooi en hoe verlokkelijk dat alles ook klinken moge, schr. is te veel van veronderstellingen moeten uitgaan, heeft te vaak op waarschijnlijkheden moeten steunen, om ten slotte vasten grond onder den voet te krijgen. Toch zal dit werkje, waarbij een ernstig onderzoek van de archiefbronnen werd doorgevoerd (men zie de uitgebreide lijst met nota's in fine), en waarin bovendien de namen worden meegedeeld van de papiermakers uit de streek van Auvergne, Beaujeu, Vivarais, enz., van de vroegste tijden af tot omstreeks 1800, met tevens opgave van de gebruikte watermerken, ongetwijfeld de specialisten interesseeren en wellicht, - wie weet -, aanleiding geven tot een meer methodisch onderzoek van de archieven, in verband met het papierprobleem, niet enkel in Frankrijk, maar ook in andere landen, b.v. in ons land.

Het is ten slotte jammer dat er in een werk als dit, speciaal gedrukt voor de leden van 'La feuille blanche', een Fransche vereeniging die de vrienden van het papier groepeerde, op een paar vlekjes dient gewezen, vlekken in den echten zin van het woord, zoo op de versozijde van de titelpagina en op bl. 21, waar de doorgedrukte inkt van het cliché met den leeuw, zijn aanwezigheid vuil en vlekkelig opdringt. Iets dergelijks, evengoed als het op zijn kop laten staan van het lettertje g op bl. 3 van de inleiding, ware gemakkelijk te vermijden geweest.

L. INDESTEGE.

Emile-A. van Moe: *La lettre ornée dans les manuscrits du VIIIe au XIIe siècle.* (Paris, Editions du Chêne, 1943. - 31 × 24,5 cm.; 15 blz. + 80 pl.)

De Editions du Chêne bieden ons een mooi platenalbum aan, degelijk van inhoud en keurig van uitvoering. De gewone reproducties zijn voortreffelijk, de kleurplaten niet steeds onberispelijk, maar toch ruim voldoende opdat elkeen zich een idee zou kunnen vormen over de kleurenweelde der besproken manuscripten. Het eenige wat niet meevalt is de typographische dispositie van de inleiding: de zetspiegel is verdeeld in twee ongelijke kolommen met regels van verschillende lengte, een schikking die noch schoon noch logisch is.

In de inleiding handelt de Heer Van Moé over de voornaamste typen van letters waartoe de ontelbare varianten van initialen, - waarachtige kunstwerkjes gesproken uit de onuitputtelijke phantaisie der scriptores -, kunnen herleid worden, en over de verschillende 'scholen', de verschillende

stijlen die elkaar in den loop van vier eeuwen hebben opgevolgd. Tevens zet hij de richtlijnen uiteen die voor de samenstelling van onderhavige verzameling werden gevolgd: 'Notre recherche s'est étendue à la période ancienne, entre le VIIIe siècle qui marque l'époque mérovingienne, et le XIIe, plein épanouissement du style roman. Dans la mesure du possible nous avons laissé ces lettres initiales avec tout ou partie du texte qu'elles commencent. Pour un certain nombre nous avons pu donner des reproductions en couleurs [21 kleurplaten op de 80 bladen met reproducties] et nous avons essayé de garder assez exactement les dimensions de l'original. Pour les reproductions en noir, les nécessités de la mise en pages ont conduit parfois à certaines libertés, mais dans tous les cas nous avons indiqué les dimensions des manuscrits originaux. Dans l'album que nous présentons, les lettres se suivent dans l'ordre de l'alphabet et pour chaque lettre, les différents exemples se succèdent dans un ordre esthétique. On ne pouvait, même dans les cas les plus favorables, donner des alphabets complets des divers types. Des tables [1° in de volgorde van het alphabet, 2° in de volgorde van het catalogusnummer der manuscripten, die alle berusten in de Bibliothèque Nationale, 3° chronologisch] où l'on retrouvera tout ce qui vient d'un même ouvrage avec des précisions sur son origine et sur sa date corrigent cet arbitraire. ...Nous avons exclu ici autant que possible les lettres "historiées" qui relèvent de l'enluminure. Si quelques-uns de nos exemples renferment pourtant des scènes à personnages, on les considérera comme des spécimens de transition. Les lettres historiées mériteront un album spécial'.

Er valt, dunkt ons, op de juistheid van deze principes niets af te dingen: hij die ze heeft bepaald, is iemand die een even helder inzicht heeft in de geschiedenis van de 'kunst der initialen' als in de vereisten van een dergelijk album, dat geroepen is groote diensten te bewijzen als document voor de studie der Middeleeuwsche verluchting, als platenverzameling voor het onderwijs, en ook - en bovenal - als spiegel van een edele kunst, - een kunst die ook den leek en den bibliophiel, bij het doorbladeren van dit uitgelezen boek, een rein en schoon genot zal schenken.

H.F. BOUCHERY

L'Estampe française. II La Lithographie en France au XIXe siècle. 50 planches avec une étude par JEAN ADHEMAR. (Paris, Editions Tel, 1944. - 37 × 28 cm. VIII + 48 pp.)

Dit album maakt deel uit van een reeks gewijd aan de Fransche prentkunst, waarin ook 'Le bois gravé' door Jean Adhemar, 'Le burin' en 'L'Eau-forte', beide door Jean Prinet, voorkomen.

Het opzet - de schoonste parels van graphische kunst aan het publiek bekend te maken - valt onvoorwaardelijk te loven. Lithographieën als deze welke hier voortreffelijk worden gereproduceerd, zijn, voor een belangrijk gedeelte, kleine meesterwerkjes die, verborgen en vergeten, berusten in een of ander Prentencabinet of in oude publicaties, waarvan alleen nog enkele wetenschapsmensen en bibliophielen het bestaan vermoeden, - zoo b.v. de 25 volumes van de 'Voyages pittoresques et romantiques dans l'An-

cienne France' (1820-1878) en het satirisch tijdschrift 'Le Charivari'. Wij zijn er van overtuigd dat voor velen dit album een ware openbaring zijn zal. Het is een vreugd te genieten van de pure schoonheid, die zoo direct en levendig uit deze bladen tot het minnend oog spreekt: want geen andere graphische techniek weerspiegelt even trouw en genuanceerd 's kunstenaars geest en stijl, vertolkt even direct en ongedwongen zijn momenteele inspiratie en zijn schoonheidsontroering, als deze waarbij de hand van den artist zelve, niet belemmerd door een weerbarstig materiaal of een omslachtig procédé en slechts gewapend met het willige en gevoelige potlood, rechtstreeks het 'cliché' vormt. Maar onvermengd is die vreugde niet: met weemoed denkt men aan het verval van die schoone kunst, die kort geleden nog op groote schaal door de meest vooraanstaande kunstenaars werd beoefend. Dit verval is des te meer te betreuren, daar juist de lithographische techniek zoo bijzonder geschikt is om de kunst haar sociale taak - een leuze van onzen tijd - te laten vervullen: zij toch brengt den kunstenaar rechtstreeks, zonder eenige bemiddeling, in contact met het groote publiek en schept de mogelijkheid om ook aan volksuitgaven - tijdschriften b.v. - een hoogstaand artistiek karakter te geven.

Het onderhavige platenalbum is voorafgegaan van een historisch overzicht - eerder een algemeene inleiding dan een 'étude' -, een summiere bibliographie, verklaringen bij de platen en een bondige toelichting over de techniek der lithographie.

H.F. BOUCHERY

Library of Congress, Catalogue of Early Books on Music (before 1800), by JULIA GREGORY, of the Catalogue Division, prepared under the Direction of O.G. SONNECK, Chief of the Division of Music; 1 vol. in-8° de 312 pp.; Washington, Government Printing Office, 1913 - Catalogue of Early Books on Music (before 1800). Supplement (Books acquired by the Library, 1913-1942), by HAZEL BARTLETT, Principal Cataloger: 1 vol. in-8° de 143 pp.; Washington, Government Printing Office, 1944.

La lecture de ces deux volumes permet de se rendre compte du bond réalisé par la musicologie, dans les Etats-Unis d'Amérique, depuis le début de ce siècle. Il est juste d'en reporter l'honneur sur feu O.G. Sonneck, aux efforts de qui est due, pour les adeptes américains de cette science, la possibilité de se documenter sur ses divers aspects, sans devoir recourir sans cesse aux lumières indirectes du continent européen. Editeur de l'excellente revue. **The Musical Quarterly**, qui en est, actuellement, à sa trente-deuxième année d'existence, auteur du prestigieux catalogue des libretti d'opéras de la **Library of Congress**, Sonneck avait toute la compétence scientifique et toutes les qualités personnelles requises pour doter le **Department of Music** de cette grande bibliothèque d'un matériel de recherches apte à servir, dans leurs moindres recoins, les intérêts de la musicologie.

Le premier des deux catalogues soumis à notre recension apporte, de cela, la preuve la plus convaincante, quand on songe que, des 1500 volumes qui y sont inventoriés, l'immense majorité a été acquise en l'espace d'environ dix ans (de 1902 à 1913), sous la direction d'O. Sonneck. L'examen détaillé

de cet inventaire montre, d'autre part, à quel point l'éminent bibliothécaire s'est préoccupé d'offrir, aux usagers du **Department of Music**, tout ce qui était de nature à leur être utile, et avec quel soin et quelle intelligence il a veillé à satisfaire tous les desiderata, dans un domaine aussi vaste et aussi divers que la musicologie.

De cette pluralité d'aspects, il ne saurait être question de donner ici une idée, fût-ce approximative. Pour prendre un exemple, notons le souci qu'a eu Sonneck d'acquérir, quasi au grand complet, les grands traités théoriques de la Renaissance, à partir de Gafori et de Pietro Aaron, jusqu'à Cerone et Praetorius, en passant par Glareanus, Zarlino, Vicentino et Artusi, pour ne point citer des seigneurs de moindre importance, appartenant à la même époque. Pour le XVIIIe siècle, les écrits des Werckmeister, des Mattheson, des Marpurg, etc. sont représentés avec une abondance qui tient du miracle. Les rares périodiques musicaux occupent, dans le catalogue, la place qui leur est due, à commencer par la précieuse **Allgemeine musikalische Zeitung** fondée en 1798 par Fr. Rochlitz. De même, les catalogues non moins précieux des manuscrits musicaux qui étaient en possession de la maison d'édition Breitkopf, à Leipzig, au XVIIIe siècle, etc., etc.

Les accroissements catalogués dans le IIe volume comportent environ 500 numéros pour la période comprise entre 1913 et 1942. On y trouve, entre autres, la mention d'ouvrages rares comme la **Nobiltà de Dame** de Fabr. Caroso (1600), le **Transilvano** de Gir. Diruta (1625), le très curieux **Gioco filarmonico** de Jos. Haydn (1793?), la tablature de luth de Judenkönig (1523) et celle de Neusiedler (1536), les **De musica libri septem...** de Fr. de Salinas (1592), etc.

Les notes ci-dessus ne peuvent donner qu'une idée fort imparfaite de la richesse du fonds accumulé depuis à peine un demi-siècle par le **Department of Music** de la **Library of Congress**. On ne s'étonne point qu'après un tel effort, une Société américaine de musicologie (**American musicological Society**) ait pu se fonder, à la veille de la guerre de 1939-45, organiser, dès 1939, à New York, un imposant Congrès international de musicologie, et donner lieu, depuis moins de dix ans, à une production musicologique intense et de haute qualité, alimentée en partie par une équipe de savants allemands brouillés avec le nazisme et réfugiés sans esprit de retour dans l'hospitalière république du **Star spangled banner**.

L'étude de ces deux catalogues - dont, entre parenthèses, nous ne saurions assez louer la présentation claire et méthodique - nous a permis de faire une curieuse constatation, en ce qui regarde le lieu d'édition des ouvrages catalogués. Il est singulier que la Belgique n'occupe, à cet égard, qu'une place infime, non seulement par rapport aux grands pays comme la France, l'Angleterre, l'Allemagne et l'Italie, mais encore relativement à la Hollande, qui a donné le jour, principalement à Amsterdam, aux XVIIe et XVIIIe siècles, à une quantité considérable d'ouvrages ayant trait à la musique. Parmi les 2000 ouvrages inventoriés, nous n'en avons trouvé que cinq édités dans les Pays-Bas du sud, à savoir: le traité **De Consonantiis** d'Andréas Papius (Anvers, Plantin, 1581), auquel M. Roger Bragard a consacré une excellente

monographie; l'**Enconium** (sic) **musices** de Jan van der Straet (Anvers, Phil. Gallaeus, vers 1600); les **Notae Augustinianae** de Joannes van der Elst (Gand, Maximilianus Graet, 1657); la **Comparaison de la musique italienne et de la musique française**, de Le Cerf de la Viéville (Bruxelles, F. Foppens, 1701-1706); l'**Essai méthodique** [anonyme] **pour apprendre aux enfans à lire... la musique...** (Liège, F.J. Desoer, 1763?). Signalons, d'autre part, qu'un auteur portugais, Antonio Fernandes, publie, en 1626, un **Arte de musica** chez un éditeur de Lisbonne, P. Craesbeeck, dont le nom trahit, sans hésitation possible, une origine flamande.

CH. VAN DEN BORREN

Elslander, A. van. *Het Volksboek Vander X. Esels, uitgegeven, ingeleid en toegelicht*. Antwerpen, De Sikkel, 1946. (pr. 81 fr.)

De na-oorlogse Seven Sinjoren-reeks zet in met dit volksboek van de .X. Esels, dat wel door filologen bestudeerd en zelfs besproken werd, maar toch als weinig bekend mag worden beschouwd. Het is ten andere vrij zeldzaam.

Leonard Willems, de gelukkige bezitter van een exemplaar, dacht nog in 1921 (Verslagen en mededeelingen van de Koninklijke Vlaamsche Academie, 1921, blz. 573) dat zijn exemplaar een unicum was. Er zijn er echter ten minste vijf bekend, waarvan er reeds drie werden beschreven in de Bibliotheca Belgica, Eerste Reeks, 1880-1890, E 20. Bij enig zoeken in buitenlandse bibliotheken is het niet uitgesloten dat er nog wel 'n paar exemplaren zouden kunnen opduiken. Voorlopig echter moeten we genoegen nemen met de exemplaren van de Koninklijke te Brussel, van de Universiteitsbibliotheek te Gent en van de Bibliotheek van Leonard Willems, dat in 1938 te Amsterdam werd verkocht en sindsdien spoorloos verdween. Habent sua fata libelli! Er zijn echter twee Antwerpse drukken voor handen gebleven, die van Weduwe Jacob van Liesvelt, van 1558, en die van Jan van Ghelen de jonge, van 1580. Een exemplaar berust in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam en één is in het bezit van de bekende Brugse folklorist Karel De Wolf. De Heer Van Elslander heeft terecht de tekst van 1558 als grondslag voor zijn uitgave gekozen. In zijn apparaat heeft hij zijn eventuele wijzigingen, aan de hand van de tekst van 1580 nauwkeurig verantwoord. Zijn uitgave, aangevuld met enkele beknopte, misschien wat al te schaarse aantekeningen, verdient niets dan lof. De hypothese, dat de bekende drukker Jan van Doesborch de bewerker naar een Engels origineel van de .X. Esels zou kunnen zijn, verdient, na de interpretatie van sommige levensfeiten en data door de Heer Van Elslander, stellig overweging. Het werkje zou dan van 1530 dagtekenen en de druk van 1558 zou bijgevolg niet de eerste zijn. De 10 ezels - de ezel ging in de middeleeuwse temperamentleer door als een wellustig en onmatig dier - van domme, kwaadaardige en losbandige mannen werden plezierig en bijzonder sappig beschreven in kruimig proza, dat geen hinderlijke sporen heeft behouden van Engels vertaalwerk, in tegenstelling met de Engelse vertalingen uit het Nederlands op naam van Jan Van Doesborch, terwijl de 'moralijcke' refreinen van een in het rijm-

vak doorkneet rederijker moeten stammen. ‘On ne prête qu'aux riches!’ Waarom zouden we dit oubollig vroeg renaissancistisch taal-pareltje aan de kroon van Jan Van Doesborch ten slotte aftwijfelen? Typografie en papier als naar gewoonte bij de Sikkel keurig verzorgd.

P. DE KEYSER

Jaarboek der K. Souvereine Kamer van Rhetorica van Vlaanderen ‘De Fonteyne’ 1945.

Om al het wetenswaardige dat het ons aanbiedt, hebben we met werkelijke belangstelling dit 2de jaarboek doorlopen. Door een reeks bijdragen van degelijk wetenschappelijke waarde meehelpen om ons bloeiend Vlaamsch tooneellevens op een nog hoger peil te brengen, was het welgeslaagde doel der uitgevers. Om nochtans in de traditie en de lijn te blijven der ‘Fonteyne’, zijn een groot deel der opgenomen artikels gewijd aan de geschiedenis der oude Kamers van Rhetorica, die zoo talrijk en weelderig bloeiden op onzen Vlaamschen bodem in vroeger eeuwen.

Na een korte hulde aan J. Fr. Willems, hoofddecken der Fonteyne van 1842 tot 1846, brengt de eerste bijdrage ons een ongemeen welkomme lijst van Zuidnederlandsche Rederijkerskamers uit de XVe en XVIe eeuw.

Wij bezitten enkele ernstige hulpbronnen bij het bestudeeren der Rhetoricýnen, o.m. de werken van Em. Van der Straeten, Schotel, en jonger dan beide vorige, de zeer te waarden lijst van Kamers, uitgegeven door de *Bibliotheca belgica*, met een massa van interessante bijzonderheden, doch met uitschakeling der Kamers uit de grootere Vlaamsche steden

De ons heden voorgelegde lijst wil zoo volledig mogelijk zijn. Zonder uitvoerige details, geeft ze ons voor iedere Kamer de meest essentiele elementen en dit op een zeer eenvoudige en merkwaardig aanschouwelijke manier. De lijst is opgevat als een groote tabel verdeeld in zeven kolommen: 1°) plaats 2°) benaming, 3°) devies, 4°) patroonsheilige, 5°) a: stichting of erkenning; b: eerste vermelding, 6°) blazoens, 7°) verwijzingen (naar Schotel, Van der Straeten of Biblioth. Belg.). Onderaan brengen voetnota's verdere bibliografische gegevens over de vermelde Kamers. Hun aantal toont ons duidelijk hoe diep de rhetorische geest in ons volksleven ingedrongen was: 77 gemeenten worden opgesomd, met te zamen 118 Kamers. West-Vlaanderen spant de kroon, althans wat het aantal Kamers betreft: 45 over 31 gemeenten verspreid. De bewerkers, dhr. A. Van Elslander, V. Speeckaert en J. De Vuyst verdienen allen lof voor hunne zoo nuttige publicatie, die voortaan haar plaats zal vinden op de werktafel van ieder die het refereinentijdperk bestudeert.

Na deze lijst schenkt prof. De Vooys ons een zeer welkom overzicht van de studies over de Rederijkers in de laatste 25 jaar in Noord-Nederland verschenen, met daarbij allerlei nuttige wenken voor verdere naspeuring en... mogelijke dissertaties.

Aan niemand ontgaat het belang van het jaar 1539 voor de geschiedenis der Rhetoriek in onze gewesten. De steeds ijverige Heer Van Elslander onderzoekt het Gentsche Refereynfeest van dit jaar en vooral met het doel

meer klaarheid te brengen in de veel omstreden vraag, in hoever de reformatorische geest tot uiting kwam op die historisch geworden bijeenkomst. Schrijver komt tot de slotsom dat de bewuste refereinen niet op positieve wijze een uitspraak zijn ten voordeele van de Hervorming: naast streng katholieke teksten vindt men meermalen, - soms wel van denzelfden auteur - ook protestants gekleurde uitlatingen. Daarin moet men dan ook geen uitgesproken polemische literatuur zoeken, maar veeleer een uiting van den tijdgeest die, in de toenmalige geestesverwarring, nog geen duidelijk omschreven pad bewandelde.

Wanneer Dr. Van Eeghem een bijdrage over het hem zoo vertrouwd onderwerp der Rederijkers inzendt, weet men bij voorbaat een stevig gedocumenteerden tekst ter hand te nemen, wat dan weerom het geval is met zijn studie over *Het Brusselsch Rederijkersfeest (1565)* door de Brusselsche 'Corenbloem' uitgeschreven. Ook hier was er nog klaarheid te brengen en tegenstrijdigheden te ontwarren. Na een grondiger bestudeeren van het nog bestaande Verslag van het feest, bewijst schrijver dat wel de Antwerpsche Kamer 'De Olijftak', als overwinnaar moet beschouwd worden van den uitgeschreven prijskamp, en niet de 'Goudbloem' zooals het dikwijls verkeerd voorgesteld werd.

Het Jaarboek bevat verder nog twee bijdragen die ons naar West-Vlaanderen verplaatsen.

We drukken den vurigen wensch uit deze zeer hoogstaande publicatie voortaan geregeld ieder jaar te zien verschijnen, te meer, daar het samenbundelen van verschillende bijdragen over onze Rederijkers, al ware het slechts om practische redenen, bij alle belangstellenden bijval zal oogsten.

FR. SCHAUWERS.

P. Hildebrand: *De Kapucijnen in de Nederlanden en het Prinsbisdom Luik. Deel I. De tweetalige Nederlandsche Provincie. 1585-1616. Antwerpen, Archief der Kapucijnen, 1945. - 445 bl., geïllustreerd.*

Deze Geschiedenis van de Kapucijnen in de Nederlanden werd door den schrijver, den ijvervollen archivaris der Orde in ons land, Pater Hildebrand, opgevat in het jaar 1912 toen hij begon met het verzamelen van de bouwstoffen. Aan de omstandigheden moet het geweten worden dat er meer dan 30 jaren zouden verlopen vooraleer het eerste deel van de pers kon komen!

In de inleiding (bl. 13-22), krijgen we het relaas over het ontstaan van de Orde: ze werd gesticht te Rome, in het jaar 1528, maar de verspreiding buiten Italië werd tot in 1585 tegengehouden. Vermeldenswaard is, dat de, eerste die het plan opvatte om de Kapucijnen naar de Nederlanden te doen overkomen, Frans Tittelmans van Hasselt is geweest, die bekendheid heeft verworven als exegeet en als tegenstander van Erasmus. Hij overleed evenwel vooraleer zijn wensch kon werkelijkheid worden. In ons land werd het eerste Kapucijnenklooster gesticht te Antwerpen, in het jaar 1585. Dit kon in de eerste plaats gebeuren dank zij den steun van Alexander Farnese, die pas de Vlaamsche steden tot overgave had gedwongen en de Kapucijnen als kostbare medewerkers beschouwde in den strijd tegen het Protestantisme.

In dit licht dient men de vlugge verbreiding van de nieuwe orde te zien, die binnen een tijdsverloop van enkele jaren zich in de vooraamste steden van Vlaanderen en Wallonië weet in te burgeren. Schrijver doet den democratischen geest uitschijnen, die de Kapucijnenorde bezielt, waaruit dan ook de populariteit te verklaren is die de gebaarde paters alom in deze landen genoten. Tevens wijst hij op de groote rol die de Kapucijnen gespeeld hebben in de Contra-reformatie. Het zal wel aan de verdeeling van de stof liggen dat we over deze rol nog niet veel te hooren krijgen in dit eerste deel.

De periode waarover in dit eerste deel wordt gehandeld, is die van de grondslagen van de Orde in de Nederlandsche gewesten. In twee tijdvakken heeft schrijver ze onderverdeeld: het eerste, loopend over de jaren 1587-1595, is dat van het Nederlandsch Kommissariaat. Het zet in met de stichting van het klooster te Antwerpen, gevolgd door die te Brussel, Gent, Leuven, Douai, Brugge, Arras, Doornik, Rijsel, Béthune, Valenciennes en St.-Omaars. De Kapucijnenkloosters in de Nederlanden staan gedurende al die jaren onder het bestuur van een vreemden Overste, die door Rome wordt aangesteld. In dit gedeelte, dat over VI hoofdstukken is verdeeld, waarin de stichting en de daarmee samengaande moeilijkheden aan de hand van archiefstukken zeer uitvoerig worden beschreven, lijkt het laatste hoofdstuk, over 'Steviger innerlijke organisatie', het interessantste te wezen. De groei naar buiten uit was vlug in zijn werk gegaan en het is niet verwonderlijk dat de levenswijze in de kloosters zelf daar in mindere of meerdere mate onder te lijden had. De moeilijkheden in eigen schoot namen bijwijken zulke vormen aan dat ze leidden tot verbanning van sommige kloosterlingen, zelfs van een overste. Onder de paters, waarbij er verschillende uit andere orden waren overgekomen, heerschte niet steeds eensgezindheid wat betreft den levensregel: er waren voorstanders van een werkzaam leven, naast anderen die de voorkeur gaven aan een beschouwend bestaan. En het ontbrak nog veelal aan een sterke leiding van hoogerhand. Ten slotte besluit de overheid er toe het 'weinig orthodox Quietisme' uitdrukkelijk te veroordeelen en de 'mystieke' neigingen te beteugelen, bij zooverre dat de lectuur van onze groote mystieke schrijvers, met Ruusbroec en Herp aan het hoofd, ten strengste wordt verboden!

Het tweede tijdvak, van 1595 tot 1616, is dat van de Nederlandsche Provincie in den eigenlijken zin. De Kapucijnen krijgen anno 1595 het recht om zelf hun oversten te kiezen. Ze hebben hier 12 kloosters, met samen 132 kloosterlingen. In V hoofdstukken handelt schrijver achtereenvolgens over het mondig worden van de Nederl. Kapucijnen, hun zucht naar onafhankelijkheid en zelfbestuur, die zich uit in de keuze van een Nederlander aan het hoofd der Provincie, en de verwikkelingen die hier uit voortspuiten. Hfdst. II geeft ons een kijkje op de recruteering, waarbij te noteeren valt dat het aantal religieuzen, dat 132 bedroeg in 1596, op 17 jaar tijds aangroeide tot 562, waaronder meer Walen dan Vlamingen. In hfdst. III wordt het relaas over de kloosterstichtingen voortgezet. Hfdst. IV handelt over het voorgenomen missiewerk van de Kapucijnen, dat de afgelegen gewesten overzee op het oog had, maar zich voorloopig moest tevreden stellen met Ierland

en West-Duitschland. Ten slotte krijgen we in het laatste hfdst. een uiteenzetting van de splitsing der Provincie in 1616 in een Nederlandsch-sprekende en een Fransch-sprekende. Volgen dan nog ruim 100 bl. bijlagen, waarin gegevens worden verstrekt over de levenswijze van de Kapucijnen, over grensregelingen naar aanleiding van de splitsing der provincie, over de stichting van de Vlaamsche en de Waalsche kloosters, enz. Het geheel wordt besloten met een uitvoerig register.

Pater Hildebrand betoont zich in deze geschiedenis van zijn Orde een nauwgezet, gewetensvol vorscher, een 'onpartijdig getuige van het verleden', zooals hij zich in de inleiding uitdrukt, wien de waarheid boven alles lief is. Zorgvuldig bewerkt volgens de bestaande documenten, (men zie de uitgebreide opgave van bronnen bij het begin), beteekent dit werk ongetwijfeld een aanwinst op het gebied van de beschavingsgeschiedenis van de zestiende eeuw hier te onzent. Laten we hopen dat in een van de volgende deelen, de rol die de Vlaamsche Kapucijnen in onze letterkunde hebben gespeeld, nader zal worden belicht. Een overzicht van hun bedrijvigheid op dat terrein zou de belangstellenden in onze literatuurgeschiedenis ten goede komen. Moge de vrome verzuchting van den schrijver, bij het slot van zijn inleiding, inmiddels bewaarheid worden, en moge het hem gegund worden om niet enkel een groot gedeelte, maar het geheele werk, dat in 5 deelen compleet zal zijn, tot een goed einde te brengen.

L. INDESTEGE.

Charles Dullin: *Souvenirs et notes de travail d'un acteur*. Paris, Odette Lieutier. (1946) 153 bl.

De bekende tooneelman Charles Dullin, beurtelings acteur, leider van ambulante tooneelgezelschappen, regisseur, schouwburgbestuurder en wat al niet meer, geeft in dit boekje herinneringen ten beste uit zijn loopbaan en daarbij aansluitend, een boel kostbare raadgevingen, waarmede diegenen die het tooneel ernstig willen dienen, hun voordeel kunnen doen.

Geestig vertelt hij over zijn jeugd en zijn roeping voor het tooneel, hoe hij, een rijkemanszoon, het vaderlijk kasteel zonder heimwee vaarwel zei om een soort vagantenbestaan te beginnen: een periode in zijn leven die hij steeds dankbaar blijft gedenken, omdat hij er zooveel kennis, van menschen en van het vak, heeft bij opgedaan.

We leeren Dullin kennen als een fijn psycholoog en een gevoelig kunstenaar, voor wie het instinct van meer tel is dan het aangeleerde, het beredeneerde; als een vermaning klinkt het... 'ne jamais laisser prendre le sens critique et l'intelligence le pas sur l'instinct'... (bl. 41), en hij beweert dien gedragsregel steeds te hebben gevolgd, al zij het dan ook niet altijd met veel succes. De inhoud van het boekje is rijker dan men op het eerste gezicht vermoedt en of schr. beschouwingen ten beste geeft over het spel van de Japansche acteurs, over de opvattingen van den Rus Meyerhold, over de ziel die er huist in sommige oude schouwburgen, over den plotseligen dood van Georges Seroff, enz., steeds wordt men de zucht gewaar om langs het anecdotische om de kern te benaderen, en die kern is in dit geval het

leven dat de acteur in zich ondergaan en herscheppen moet.

Suggesties en raadgevingen ten behoeve van een jongen vriend, stoffeeren het tweede gedeelte van het boek: zij loopen over diverse onderwerpen zooals over ambacht en techniek, over het belang van het muzikaal element, over praktische methodes van improvisatie, enz. Deze raadgevingen van technischen aard zijn doorspekt met oordeelen en beschouwingen van algemeen karakter: wij onthouden o.m. zijn oordeel over het naturalisme, welks invloed hij verderfelijk acht, omdat het leiden moet tot een kunst waaruit de verbeelding is gebannen.

Dullin's boek is alleszins de moeite waard om gelezen te worden, niet enkel door de menschen van het vak, maar ook door belangstellende leeken. Het werd geschreven door een man die besef heeft van de mogelijkheden die er in de tooneelkunst liggen besloten, een die aan het theater is gehecht met al de vezels van zijn ziel, die er zijn diepste genot aan heeft te danken, maar ook zijn zwaarste zorgen heeft in gevonden.

Ten slotte een overweging van persoonlijken aard: het is opvallend hoe deze beschouwingen in hoofdzaak op het verleden zijn gericht; zeker is dit het goed recht van den auteur, die zijn boekje in de eerste plaats met herinneringen aan zijn eigen loopbaan volschrijft. Toch klinkt het eenigszins bevreemdend dat een tooneelman als Dullin, die beweert alles aan het theater te danken te hebben, zich zoo weinig uitlaat over de evolutie, over de toekomst van het tooneel, toekomst die hem toch zeker na aan het hart moet liggen. Aan het slot van zijn boekje, blijft hij even stil bij den achterstand van het tooneel, ten overstaan van schilderkunst, muziek en romankunst, stipt daarbij aan dat het publiek niet meewil, maar dat de dramatische kunst het recht en de noodzaak heeft om een evolutie na te streven, die per slot van rekening niet te voorzien is. Erg bemoedigend klinkt dat niet en men ontkomt niet aan den indruk dat wat een van Dullin's collega's in een voor jaren verschenen boek genoemd heeft '*La crise du Théâtre*', op dit oogenblik even weinig bezworen is als twintig jaar geleden; of heeft het begrip 'toekomst' in dit tijdperk van de atoombom, alle belang en waarde ingeboet?

L. INDESTEGE.

De Redactie van De Gulden Passer ontving volgende werken:

- LOUIS DUCREUX: *Les Clefs du Ciel. Pièce en trois actes.* (Parijs, Odette Lieutier, 1946. - 18,5 × 11,5 cm., 173 pp.).
- RENE LEYNAUD: *Le Livre.* Illustration de Pol Mad. (Collection 'Je veux connaître' publiée sous la direction de Jacques Morlins, n° 6. - Editions Dardelet et Cie, Grenoble, 1944. - 18 × 21,5 cm., 16 bladen, gekleurde platen). Een kinderboek.

Werken over Renaissance en Humanisme

Friedrich Gaupp: *Pioniere der Neuzeit in der Frührenaissance*. (Bern, Verlag Paul Haupt, 1945. - 22,5 × 15,5 cm., 259 pp., 8 afb., geb. Zwits. fr. 15,-).

Het werk van den grooten Zwitserschen cultuurhistoricus Jacob Burckhardt draagt rijke vruchten. Ziehier weer een boek dat bewijst hoe zijn meesterlijke 'Kultur der Renaissance in Italien', na meer dan tachtig jaar, nog steeds haar volle waarde behoudt, hoe zijn visie op de geboorte van de moderne cultuur weerstand biedt aan de felste en hardnekkigste critiek en door het moderne historisch onderzoek schitterend wordt bevestigd.

Friedrich Gaupp volgt het spoor van zijn beroemden landgenoot en biedt ons een voortreffelijke synthese over wezen en wording der Renaissance aan. Zijn opvatting over de ontwikkeling der West-Europeesche cultuur gedurende het tijdperk dat men het moderne pleegt te noemen, zet hij uiteen in een bondige inleiding (p. 9-14). Met den overgang van de XIVe naar de XVe eeuw - zoo betoogt hij - voltrekt zich een geestelijke revolutie, die alle gebieden van de menschelijke activiteit een nieuw aanschijn geeft; een nieuwe levensstijl wordt opgebouwd, die gedurende vijf eeuwen, tot op den drempel der XXe eeuw, de gedragingen en de uitdrukkingsvormen van den Westerling zal bepalen. Nu, zooals 500 jaar geleden, staat onze cultuur weer voor een crisis: de geest begeeft zich op nieuwe banen, nieuwe uitdrukkingsvormen worden gesmeed. Maar zooals 500 jaar geleden wordt ook nu, ondanks die revolutionnaire vernieuwing, de continuïteit der West-Europeesche beschaving niet verbroken: 'die Grundprinzipien der abendländischen Kultur, wie sie durch die Vereinigung von Antike und Christentum entstanden waren, [bleiben] unangetastet'.

Het doel van Friedrich Gaupp is, in het raam van deze algemeene conceptie der historische ontwikkeling, uit te maken welke de grondkenmerken zijn van den nieuwen levensstijl der Renaissance. Zij cristalliseeren zich in het begrip 'Individualisme': 'Indem sie das christlich-aristotelische Gedankengebäude des Mittelalters in Frage stellten, gaben sie den ersten Anstoss zur freien Entwicklung des Individuums und dem Kultus der Persönlichkeit, zur unbeschränkten Entfaltung des menschlichen Forschens und zur Herrschaft über die Naturkräfte, zum persönlichen Verantwortungsgefühl gegenüber der Gottheit und zur Verweltlichung der Kunst, zur Entstehung des Nationalgefühls der Völker und zur freien Wirtschaft' (p. 11).

Deze zijn visie nu ontwikkelt F. Gaupp niet in een systematisch en theoretisch betoog, maar (ook daarin het voorbeeld van Burckhardt volgend, die liever concreet het verleden afschilderde dan de evolutie der feiten tot een levenloos schema te abstraheeren) belicht hij ze aan de hand van een reeks levensbeelden van typische Renaissance-menschen. Het zijn noch dorre biographieën noch gepantaseerde vies romances, maar, wat wij zouden willen noemen: 'cultuurhistorische portretten'. De auteur kiest zijn personages zóó, dat telkens een ander aspect van die bij uitstek universeele

en veelzijdige Renaissance belicht wordt en ook de voornaamste cultuurlanden - Italië, Frankrijk, Duitsland, Engeland en Zwitserland - in dit bonte fresco opgenomen worden. Achtereenvolgens verschijnen ten tooneele: 1) Die erste Medici, Geldwechsler, Kaufleute, Bankiers; 2) Sir John Hawkwood, der Condottiere; 3) Buonaccorso Pitti, der Spieler; 4) Masaccio, der Maler; 5) Nicolaus Cusanus, Mystiker und Physiker; 6) Enea Silvio Piccolomini, der literarische Papst; 7) Jeanne d'Arc, das Bauernmädchen; 8) Hans Waldmann, der Bürgermeister; 9) Savonarola, der Bussprediger als Diktator.⁽¹⁾

Het verhaal van het levenslot dezer mensen - hun verzuchtingen, hun avonturen, hun prestaties - zijn den auteur geen doel op zichzelf. Hij gebruikt dit rijke feitenmateriaal om met een bijzonder ontwikkelden historischen zin, een merkwaardig fijnbesnaarde sensibeleit en een even ruimen als scherpen, tot de kern der verschijnselen doordringenden blik, uit de bonte verscheidenheid van dingen en gebeurtenissen den dieperen zin, de essentie, de historische éénheid van den tijdgeest te puren. Zoo komen, bijna op elke bladzijde, samenvattende bemerkingsen voor, die in den vollen zin van het woord het begrip Renaissance be-lichten: zoo b.v. waar hij handelt over de evolutie van de verhouding van den mensch tot de materiele waarden (Besitz, Erwerb, Produktion und Arbeit) (p. 18 sqq.), over de gebondenheid der Middeleeuwen op politiek, sociaal en economisch gebied (p. 25), over de houding der Kerk tegenover het opkomend Capitalisme (p. 38), over realisme en idealisme in de Renaissance (p. 42), over de organisatie van groothandel en credietwezen (p. 46), over de geestelijke eenheid en de politieke verdeeldheid van Italië (p. 53 sq.), over politieke immoraliteit (p. 63), over de 'Lust an der Bewegung, Drang in die Ferne, Drang zum Geld, zum gesellschaftlichen Aufstieg, zum Genuss (p. 73 sqq.), over de symboliek der Middeleeuwsche kunst en de nieuwe religieuze houding der Renaissance (p. 94 sq.) in de Romaansche en Germaansche landen (p. 101 sqq.), over de nieuwe gedachten betreffende de politieke en sociale orde, de moraal, de verscheidenheid der godsdiensten, de persoonlijke verantwoordelijkheid (p. 113 sqq.), het Humanisme, de Oudheid, enz.

- (1) Een appendix, getiteld 'Spiegel der Persönlichkeit' handelt over de brieven, dagboeken en biographieën van tijdgenooten als bron voor de kennis van den levensstijl der Renaissance. Schrijver toont aan hoe 'Zum ersten Mal seit dem Jahrhunderte dauernden statischen Lebensgefühl des späten Mittelalters begannen mit der Renaissance die Menschen - Völker, Familien und einzelne Individuen - sich als etwas historisch Gewordenes zu empfinden, als Ergebnis und Fortsetzung langen Entwicklungsreihen' en hoe ook dit verschijnsel dient beschouwd te worden als 'ein Teil unseres Erkenntnisdranges und Persönlichkeitsgefühls' (p. 225). Hij geeft daarvan enkele typische voorbeelden. Het boek wordt besloten met een uitvoerige en zeer gerieflijke chronologische tabel, een summierende bibliographie (waarin wij ongaarne de merkwaardige 'Gesammelte Studien zur Geistesgeschichte der Renaissance' van den Zwitser Ernst Walser missen) en een lijst der illustraties.

Wat Friedrich Gaupp hier doet, mag men werkelijk noemen: de geschiedenis verklaren; men krijgt den indruk nu werkelijk te begrijpen hoe de moderne cultuur is geboren en wat haar van het verleden onderscheidt. Hij doet het daarbij in een onberispelijken vorm: zijn stijl, in zijn glashelderen eenvoud, getuigt van waarachtige litteraire qualiteiten.

Wij zijn enthousiast over dit boek. Wij zouden het onvoorwaardelijk bewonderen, ware het niet dat het laatste hoofdstuk, gewijd aan Savonarola, ons eenigszins teleurstelt.

De historische beteekenis van dien ontembaren fanatieken Dominicaan omlijnt F. Gaupp als volgt: ‘Savonarola ist durch und durch Reaktionär, ein mittelalterlicher Gothiker (p. 219)... Da sammelte sich das Mittelalter noch einmal zu einer energischen fanatischen Opposition gegen den neuen Geist, es wurde ein Kampf auf Leben und Tod (p. 201)... Alles, wofür (Savonarola) kämpft, ist Rückschritt in mittelalterliches Denken, ist Kampf gegen den neuen Geist, die neue Kunst, die neue Politik... Er bringt nicht die geringste aufbauende Idee mit’ (219). Wij achten ons niet bevoegd om over de juistheid van deze interpretatie te oordeelen: om in zulk een ingewikkeld en door zijn complexiteit zelve duister vraagstuk standpunt te kiezen, is grondige kennis van de bronnen onontbeerlijk. Maar ook wie daarover niet beschikt - zij vereischt een diepgaande en langdurige studie -, voelt wel dat de auteur er niet is in geslaagd op deze figuur en haar historische rol dat heldere licht te werpen, dat ons de overige vertegenwoordigers van de Renaissance als de exponenten zelf van hun tijd doet verschijnen en ze op zulke natuurlijke wijze in het algemeen verloop der cultuur inschakelt. Een eerste twijfel rijst bij ons op: is het mogelijk dat nog op het eind van de XVe eeuw, - op den drempel dus der Hoog-Renaissance - een zoo markante figuur als de profeet van Florence, die gedurende acht jaar van uit zijn cel in San Marco de stad aan zijn tyrannieken wil onderwierp, die door zijn vlammend woord de massa deed sidderen en de genotzieke, op weelde beluste, sceptische en liberalistische belijders der individualistische Renaissance omtooverde tot boetvaardige en berouwvolle zondaars, welke met vervoering hun leven van schoonheid, luxe, en comfort ruilden voor de sombere hardheid van een monniken-ascese en in blind fanatisme met eigen hand de heerlijkste vruchten van hun verfijnde cultuur vernietigden, - is het mogelijk dat zulk een man slechts een reactionnair anachronisme zou zijn geweest en niet ook zelf op een of andere wijze aan een diepere behoefte, een verborgen verzuchting van zijn eigen tijd zou hebben voldaan? Zijn optreden zelf, die zelfbewuste zekerheid, die trots, dat onweerstaanbare dynamisme, dat affirmeerende van het alles en allen aan zijn wil onderwerpende individu: zijn dat op zichzelf geen typische Renaissance-verschijnselen?

Bovendien lost F. Gaupp het raadsel niet op - want een raadsel lijkt het ons inderdaad: waaróm heeft Savonarola zulk reusachtig succes gekend? Men begrijpt wel dat het arme volk van Florence, eerste slachtoffer van het ontluikend capitalisme, met gretigheid luisterde naar zijn aanklacht tegen de weelde en de genotzucht der hoogere kringen van financiers en groot-

handelaars; maar hoe kan men verklaren dat Lorenzo il Magnifico, tegen wien Savonarola zijn scherpste aanvallen richtte, den monnik bij zijn sterfbed riep en hem zijn 'waren broeder' noemde?, dat de heraut van het Florentijnsche Platonisme, Pico della Mirandula, de eerste was om Savonarola's terugkeer naar Florence te eischen en samen met den meest Renaissancistische aller dichters, Angelo Poliziano, tot den dood toe zijn trouwste aanhanger bleef?, dat een vooraanstaande Quattrocentist als Lorenzo di Credi zelf zijn schilderijen ten offer bracht naar den brandstapel der Vanità, en dat een Sandro Botticelli - de prins der Florentijnsche kunst - onder den invloed van den monnik in het mysticisme verdwaalde? De verklaringen die F. Gaupp tracht te geven voor Savonarola's verbluffend succes, zijn niet altijd bevredigend: dat 'Humanismus und Platonismus oft nur eine modische Spielerei einer dünnen gebildeten Oberschicht, kein neues grundlegendes Ethos (waren)' (p. 221) is een bewering die betwistbaar is en die in elk geval niet geschikt is om de houding van een Pico en een Lorenzo il Magnifico te verklaren. Indien 'es das Volk von Florenz nicht (interessierte), ob es altgriechische oder römische oder Florentiner Bilder waren, die man auf der Piazza verbrannte' (p. 222), zoo kon deze vraag toch zeker geen Botticelli onverschillig laten. En wanneer ten slotte de auteur het besluit trekt: 'Zum ersten Mal in der Geschichte der Neuzeit bricht in Savonarola und seiner Revolution eine Kluft auf... die Kluft zwischen unbeschränktem Individualismus und einem allgemein gültigen moralischen Gesetz christlich-antiker Prägung, die Kluft zwischen Wissen und Glauben, zwischen realistischen Daseinsgenuss und metaphysischen Erkenntnisdrang' (p. 223), kunnen wij niet nalaten hierbij aan te merken dat deze tegenstelling zeker niet geheel aan de werkelijkheid beantwoordt: want men kan toch niet beweren dat een Pico della Mirandula, - en met hem heel de humanistische filosofie -, zich niet bekommerde om een algemeen geldende moraal, dat zijn Wetenschap het Geloof uitsloot - de meeste Humanisten waren inderdaad diep religieus, zij het ook niet altijd orthodox-catholiek - en dat die vurige Platonisten, die niet bezeten waren door genotzucht, maar veeleer een ascetische levenswijze voorstonden, zich niet met metaphysische problemen inlieten?

Wij twijfelen er niet aan of Friedrich Gaupp zelf heeft zich reeds deze en dergelijke vragen gesteld en wij zien met de meeste belangstelling de geschriften tegemoet waarin hij er een antwoord zal op geven.

La Renaissance en Belgique par le Vicomte Charles Terlinden, Henri de Vocht, Ernest Closson, Thierry van Puyvelde, Paul Fierens, Lucie Ninane. (Conférences d'Art et d'Histoire, Editions Universitaires, Les Presses de Belgique, 163, rue du Trône, Bruxelles, 1945, in-8°, 198 pp., 29 pl.).

Deze bundel brengt ons zes lezingen, die elk een aspect van de Renaissance in ons land belichten: *La Renaissance*, een algemeen beeld, door Ch. Terlinden, *L'oeuvre d'Erasmus* door Henri de Vocht, *Philippe de Monte et Roland de Lassus* door Ernest Closson, *La Peinture de la Renaissance*

flamande door Thierry van Puyvelde, *Bruegel* door Paul Fierens en *Le Paysage dans la peinture flamande de la Renaissance* door Lucie Ninane.

Wetenschappelijke bedoelingen hadden de samenstellers van dit boek klaarblijkelijk niet. Zij vermijden niet alleen angstvallig alles wat naar eruditie zweemt, maar hebben bovendien gemeend - wellicht met het oog op het publiek dat hun lezingen bijwoonde - zich niet op het gebied der wetenschappelijke historische synthese te mogen wagen. Zoo is dan ook hun betoog niet van een zekere oppervlakkigheid vrij te pleiten. Het meest nog valt dit op bij de lectuur van de eerste bijdrage. De Heer Terlinden had ook de moeilijkste taak: hij toch moest, binnen het bestek van een 30-tal kleine bladzijden, een synthetisch beeld schetsen van die bij uitstek veelzijdige en complexe cultuurperiode. Wij gelooven niet dat zijn visie op de wording en het wezen der Renaissance nog de instemming van veel historici zal wegdragen: immers hij verdedigt de oude, sinds lang algemeen verworpen stelling dat het opnieuw 'ontdekken' van de Oudheid de 'oorzaak' van de herleving van kunst en wetenschap is geweest. Hij schrijft b.v.: 'A ces changements profonds va correspondre dans le domaine de l'art et de la pensée un bouleversement tout aussi considérable, dû au retour à l'antiquité classique' (p. 11), en verder: 'Ainsi la renaissance du droit romain, première forme du retour à l'antiquité classique, a des conséquences décisives au point de vue de l'évolution des institutions politiques et assure presque partout le triomphe de l'absolutisme monarchique... aussi le retour à l'antiquité classique réalisé dans ce domaine devait-il s'étendre à d'autres encore, à commencer par celui des lettres et des arts' (p. 19). Zelfs de sculptuur van Donatello verklaart hij door de navolging der antieke 'modèles incomparables', welke door de opgravingen van kunstminnende maecenassen werden aan het licht gebracht. Wie bedenkt dat Donatello niet slechts de schepper is van den bronzen David, maar ook van den Job van het Campanile, zal hier in margine zeker wel een vraagteken plaatsen.

Het meest belangwekkend opstel lijkt ons dat van Prof. Kan. de Vocht te zijn, gewijd aan Erasmus. De Leuvense professor wil de som maken van Erasmus' levenswerk. Hij vat het samen in vier punten: 1) een hervorming van het onderwijs, 'la question de l'éducation, non seulement linguistique, mais surtout sociale, civile, humaniste'; 2) een hervorming van de opleiding der priesters, aan wie hij een 'matière d'étude plus sérieuse, plus scientifique et plus vaste' ter beschikking wilde stellen: nl. zijn wetenschappelijke Bijbel-uitgave; 3) het vastleggen van de 'conception moderne de la recherche scientifique' door het uitwerken van een strenge tekstcritiek; 4) 'la rénovation de l'esprit de religion par un clergé intellectuellement développé'. Dat Prof. de Vocht de figuur van Erasmus éénzijdig belicht en zijn werk van een zuiver Catholiek standpunt uit beschouwt en beoordeelt, maakt zijn bijdrage niet minder belangwekkend.⁽¹⁾

(1) Wij betreuren nochtans dat hier uitdrukkingen worden gebruikt als 'Luther, la passion sauvage et obstinée', 'Luther (s'adresse) au peuple et à ce qu'il a de plus vulgaire', 'Luther, aux élans passionnés ou vaniteux, perd la raison à la moindre contrariété, ce qui lui fait ouvrir les écluses de sa rage impuissante et de ses injures obscènes', 'Luther, poussé par sa haine ou son enthousiasme, s'empporte comme un halluciné', etc.

Walter Ruegg: *Cicero und der Humanismus. Formale Untersuchungen über Petrarca und Erasmus.* (Zürich, Rhein-Verlag, 1946; in-8°, XXXI + 139 pp.).

In een lang 'Vorwort' (p. VII-XXXI) getiteld 'Deutschland und der Humanismus', zet Walter Rüegg uiteen welk het vertrekpunt van zijn onderzoek is geweest en bepaalt hij de plaats van het onderhavige werk in het kader van een veel ruimer opzet. Zijn betoog moge als volgt worden samengevat.

De afbrekende critiek door Mommsen op Cicero uitgebracht, is een sýmptoom van de crisis welke zich heeft voorgedaan in de verhouding van Duitschland tot de antieke wereld. Zij vindt haar grond in de tweespalt tusschen twee geesteshoudingen, de humanistische en de 'neohumanistische', welke laatste een specifiek Duitsch verschijnsel is. Het onderscheid ligt niet alleen in het feit dat de eerste zich vooral aangetrokken voelt tot de Romeinsche Oudheid, terwijl de tweede boven alles de Grieksche cultuur verheerlijkt. Het verschil ligt veel dieper, in het wezen zelf van beide geesteshoudingen: de humanistische is gericht op het aanvoelen van de subjectieve verhouding van den mensch tot de wereld, en haar paedagogie zal daarom in de eerste plaats het ontwikkelen van het waarde-oordeel betrachten; de neohumanistische daarentegen stelt alleen belang in de nauwkeurige kennis van feiten en toestanden en zij zal dus een zakelijke opvoeding voorstaan, die vooral op het theoretisch denken is georiënteerd, die de veelheid der verschijnselen leert systematiseeren en herleiden tot algemeene, objectief-geldige wetten, en wier werkwijze dus nauw verwant is met deze van de exacte wetenschappen. Een typisch voorbeeld hiervan is Winckelmann's visie op de kunstgeschiedenis, - Winckelmann mag trouwens als de geestelijke vader van het neohumanisme worden beschouwd: 'das Grundmotiv, das allen Beschreibungen zugrunde liegt, die Geschichte von Ursprung, Wachstum, Veränderung und Fall der Kunst nebst dem Stil der Völker, Zeiten und Künstler ist so unhumanistisch als möglich: der Künstler spielt, wie Winckelmann selbst sagt, keine Rolle; der Einfluss objektiver Gröszen, der völkischen, klimatischen und historischen Faktoren überwiegt... Die Wertung ist abgelöst von der Persönlichkeit des schaffenden Künstlers und in objektive Kategorien versetzt' (p. XXII).

Aan dit verschil in geesteshouding beantwoordt een verschil in den uitdrukkingsvorm, in den stijl. Rüegg toont dit aan door een vergelijking van twee teksten, een van Goethe en een van Winckelmann. De stijl van dezen laatste is zakelijk, apodictisch: hij wil de dingen objectief beschrijven, zonder rekening te houden met de subjectieve verhouding van den beschouwer tot het waargenomene. Het resultaat er van is een bedrieglijke wetenschappelijkheid: 'Soweit er Tatsachen optisch und rational feststellen kann, ist er objektiv; sobald er aber darüber hinausgeht - und das ist in der Geschichte, die weniger von objektiven Kräften, als von irrationalen Subjekten bedingt ist, immer der Fall -, sobald er einen wertenden Zusammenhang herstellt, werden

seine Urteilen um so subjektiver, je mehr er sein eigenes Subjekt ausschalten zu können glaubt' (p. XXIII). Rüegg noemt dit het 'optisch-rationalistisches oder objektivistisches Formerlebnis', (p. XXIV). - De humanistische vorm daarentegen is genuanceerd, argumenteerend en redeneerend, berekend niet op het objectief beschrijven van een gegeven, maar op het overtuigen van een toehoorder, vermits 'der Autor nicht in erster Linie ein Bild einer objektiven Welt geben will, sondern sein persönliches Erlebnis zu begründen und einen Publikum verständlich zu machen sucht' (p. XXVIII). De schrijver spreekt hier van de 'subjektiv-oratorische Form' (p. XXIX). Het is de uitdrukkingsvorm der Oudheid en inzonderheid van Cicero.

Rüegg's overtuiging is nu dat de vorm niet slechts het symptoom is van een bepaalde geesteshouding, maar tevens een actieve kracht en een kostbaar hulpmiddel voor het aankweken van een bepaalde geesteshouding: 'die formale Erziehung durch gleiche Stilvorbilder, wie Cicero' heeft, bij verschillende individuen uit verschillende tijdperken 'eine gewisse Aehnlichkeit der Persönlichkeitsbildung zu Folge' (p. XXX). (Deze gedachte - de opvoedende waarde van den vorm - is bijzonder belangwekkend: men ontwaart onmiddellijk het enorme belang er van in den strijd - die ook heden ten onzent woedt - voor of tegen het onderricht der klassieke talen).

Het doel van zijn onderzoek bepaalt Rüegg dan ook als volgt: 'Diese formale Wirkung Ciceros, besonders im deutschen Kulturraum, zu verfolgen, war mein eigentliches Vorhaben' (p. XXX), maar dit opzet is zeer ruim, en de auteur moet zich beperken. In de Inleiding, na de historische ontwikkeling van het begrip en den term Humanisme uitvoerig te hebben geschetst, vat hij den inhoud van zijn boek aldus samen: 'Was ist dieses humanistische Bild des Menschen, diese humanistische Haltung gegenüber der Antike, was bedeutet der Begriff Humanismus eigentlich? Diese Frage möchte die vorliegende Arbeit zu beantworten suchen... An Petrarca, den seine Zeitgenossen und Nachfolger selber als Begründer einer neuen geistigen Welt preisen, wollen wir eine formale und bildungsgeschichtliche Analyse des Begriffs Humanismus versuchen, um dann bei Erasmus, dem Vollender dieser Bewegung und zugleich dem grössten Anreger des modernen Europas, unsere Untersuchung zu überprüfen und zu ergänzen' (p. 6).

In het eerste gedeelte, handelend over Petrarca, onderscheidt de auteur twee soorten van formeele imitatio der Oudheid. Eenerzijds de classicistische, d.i. het 'Bestreben, dem Vorbild äusserlich möglichst nahe zu kommen, Sprach- und Stilfehler oder-abweichungen zu vermeiden' (p. 15), het betrachten dus van een zuivere Latinitas. Dat classicisme treft men reeds aan in de Middeleeuwen - die nochtans niets van den dieperen geest der Oudheid begrepen (cf. p. 13) -, en het is ook het eenige doel van het steriele Ciceronianisme. Met het echte Humanisme heeft het niets te maken. En anderzijds de humanistische imitatio, die besloten ligt in de leuze 'Le style c'est l'homme': 'Worin ahmt er (nl. Petrarca), wie er ja selber ausdrücklich sagt, Cicero nach? Offenbar nicht in objektiven Regeln und Ausdrücken, sondern gerade in dieser selbstständigen Haltung, im Willen, durch den Stil der eigenen Individualität Ausdruck zu verleihen und sich als freie, lebendige

Persönlichkeit zu manifestieren' (p. 17). Een typisch Renaissance-verschijnsel dus, want een zeer treffende uiting van individualisme. Ruegg ziet dit ook wel in, al onderlijnt hij o.i. dezen noodwendigen samenhang van inhoud en vorm, van geest en uitdrukkingsmiddel niet genoeg en maakt hij, te zeer toegevend aan zijn neiging tot veralgemeenen en schematiseren, een nogal artificieel onderscheid tusschen twee begrippen - 'Renaissance, ein Individualitätsbewusstsein', en 'Humanismus, ein gänzlich neue Form der Anschauung' (p. 23) - die cultuurhistorisch, althans in Italië, niet van elkaar te scheiden zijn.

Die individualistisch-subjectieve geesteshouding van Petrarca en van het Humanisme in het algemeen wijst Ruegg dan verder aan in de filosofie, de moraal, het opvoedingsideaal, het geloof en ook in de keuze der litteraire genres waarvan Petrarca zich bij voorkeur bedient, dialoog, confessio, brief. En hij besluit met een synthetisch beeld van den humanist: 'das humanistische Persönlichkeitsideal des vir bonus dicendi peritus, wie es Cicero und Erasmus schildern; es ist der begeisternde, die Herzen der Menschen nach Belieben lenkende, im brieflichen und persönlichen Gespräch ganz offene Mann, auf den der Satz "le style c'est l'homme même" zugeschnitten ist, dessen warmes, menschlich verpflichtetes Herz auch in der Tat erkannt wird, der durch diese Menschlichkeit und Kultur, nicht etwa durch Geburt oder Amt, also durch subjektive und nicht objektive Eigenschaften alle andern an Majestät übertrifft' (p. 60 sq.). Het is de ideale mensch der Renaissance.

Erasmus, heet het in het tweede gedeelte, is een harnekkig tegenstander van de 'classicistische' imitatio van Cicero, van het bekrompen taal-Ciceronianisme. Ook voor Erasmus is Cicero een verheven model, maar in een geheel anderen zin; wat men navolgen moet is zijn geesteshouding: 'So sei der wahre Ciceronianer der, welcher klar, formvollendet, kräftig und richtig spreche, der Natur der Sache gemäsz und entsprechend den zeitlichen und persönlichen Umständen; der vom Geist, vom geschichtlichen Bewusstsein eines Cicero erfüllt sei, als Orator und Vir bonus sich für andere einzusetzen, der eigenen Anlage und den Erfordernissen der Zeit entsprechend aus einer möglichst umfassenden Bildung als volles historisches Subjekt zu leben und zu wirken'. (p. 124). Ruegg belicht Erasmus' Humanisme van vele zijden: hij handelt uitvoerig over zijn paedagogie, zijn opvatting der christelijke moraal en ethica, zijn stijl, zijn verhouding tot de wetenschap, tot de poëzie, de taak der philologie enz., - zeer belangwekkende beschouwingen, waarop wij hier echter niet nader kunnen ingaan. Het moge volstaan nog even een tekst aan te halen, waaruit blijkt hoe Ruegg de verhouding van christelijk geloof tot humanistische vorming bij Erasmus interpreteert: 'Deshalb komme es vor allen darauf an, aus der Bibel die richtigen Lehren ziehen zu können. Das ist aber nur möglich, wenn man die richtige Gesinnung besitzt, und diese erwirbt man sich durch die subjektive Auseinandersetzung. Eine solche ist nicht möglich in der Erfassung reiner Tatsachen: nur dort, wo das historische Subjekt in seiner Ganzheit erlebt wird, kann es erzieherisch wirken, und das geschieht in der Interpretation des geformten Wortes... so liegt in der ständigen Wechselwirkung einer stilistischen und formalen Schulung an Klassikern

die beste Bildung des Christen' (p. 91). Aan de hand van zijn voornaamste werken toont Rüegg dan aan hoe Erasmus dit Christelijke Humanisme verdedigde tegen drie tegenstanders: de aanhangers der oude Scholastiek, de Reformatie en het Ciceronianisme.

Tot zoover een - zeer onvolledig - overzicht van den inhoud van dit boek. Het hoeft geen betoog dat de hier behandelde problemen een groot historisch, en ook actueel belang hebben, en de beschouwingen welke de auteur er aan wijdt getuigen evenzeer van uitgebreide feitenkennis en grondige bronnenstudie, als van juist inzicht in de evolutie der gedachte en de methode der cultuurgeschiedenis.

En toch kunnen wij niet zeggen dat dit boek in alle opzichten een gunstigen indruk nalaat. Dat ligt aan den vorm, die... 'so unhumanistisch als möglich' is! Wij wezen er reeds op: Rüegg heeft de ongelukkige neiging te veel te willen systematiseren; hij veralgemeent al te lichtvaardig en trekt uit overigens juiste opmerkingen veel te vérstrekkende besluiten. Een paar voorbeelden: '... dasz der mittelalterliche Stil auf der nicht literarische Stufe weitgehend der Struktur der Volkssprache folgt, auf der literarische durch einzelne objektive Regeln, wie sie in den Formular- und Schreibbüchern enthalten sind, geformt wird, *in sich keinen eigenen Gefühlswert und keine eigene Musikalität enthält*, wie es nun bei Petrarca der Fall sein wird' (p. 28); 'Und in der Tat ist... *der Platonismus Picos*, der die Ideenwelt vergegenständlicht und transzendiert,... *Gegner des Humanismus*' (p. 34); '... dasz also der Mensch durch eigene Bemühung ein richtiger Christ werden könne ist ein ganz neuer, erst von der humanistischen Form her möglicher Gedanke' (p. 80): en de *Devotio moderna* dan?

Al even onhumanistisch is zijn ingewikkelde en duistere taal. Wat zouden wij hem dankbaar geweest zijn, had hij zich wat meer geïnspireerd op dien humanistischen 'subjectief-oratorischen' vorm, waarvan hij de voortreffelijkheid zoo hoog roemt: 'Der Partner musz in erster Linie überzeugt werden, seine Bedenken und Einwände - die zugleich auch die eigenen sein können - müssen in der eigenen Rede bereits vorweggenommen und zerstreut werden, der Hörer musz zum vorneherein wissen, worum es geht, damit er sich richtig einstellen kann, er musz durch *eine klare, durchsichtige*, nach hinten und vorne *vernünftig zusammenhängende Gedankenführung* so geleitet werden, dasz er den Argumenten des Sprechers folgen kann' (p. XXVIII). Rüegg's argumentatie volgen is niet altijd een spelletje! Een staaltje van zijn proza: 'So zeigen die Affektbeziehungen der Sprache bei Augustin und dem Mittelalter gegenüber Petrarca in der gleichen Gattung der Beichte ganz verschiedene Richtungen: dort eine objektive, hier eine subjektive Bezogenheit. Der Gegensatz amaritudo-dulcedo ist bei Augustin transzendent-gegenständlich geschieden, beim Erzpoeten gegenständlich-kreatürlich differenziert, bei Abaelard ist er übertragen in die rationalistische Sphäre, hier aber nicht weniger objektiv bezogen, bei Petrarca hingegen polar-subjektiv verbunden' (p. 46). Wij aarzelen het sterke woord te gebruiken dat ons voor den geest komt; maar in den grond is het dat: terminologie-barbarisme. Want hoe geleerd en wetenschappelijk die termen op het eerste gezicht ook mogen lijken, bij nader toezien blijkt al ras dat de auteur, zwelgend in dit verbalisme, ze

als een goochelaar door elkaar haspelt en ze van elken redelijken zin berooft. Dit is inzonderheid het geval met woorden als subjectief - objectief, rationalistisch - irrationeel, die op zichzelf al zoo vaag zijn dat de eerste plicht van elk wetenschappelijk historicus is ze slechts in een welbepaalde beteekenis te gebruiken. Rüegg zet de dingen op hun kop: 'Bei Winckelmann steht wichtiges und Nebensächliches wahllos nebeneinander; der Leser musz selbst den Gedankengang herstellen, ausscheiden, werten': zulke stijl heet 'rationalistisch'; 'Im Gespräch dagegen musz der Hörer die Eindrücke sofort nach ihrer Bedeutung einordnen und verbinden können. Er verlangt deshalb eine Gliederung, Nuancierung, Verknüpfung des Gedankenganges, welche die Wirklichkeit formal ordnen und werten. Nebengedanken werden in Nebensätzen subordoniert, der Hauptgedanke wird hervorgehoben, sei es durch die Satzstellung, durch Wiederholung, Erweiterung oder ähnliche rhetorische Mittel' (p. XXVIII sq.). Zulke stijl is volgens Rüegg een uiting van 'Irrationalität'! Ander voorbeeld: 'Bei Petrarca ist es *die Rede*,... das mittel der ständigen Auseinandersetzung des Menschen mit seiner ganzen Umwelt, mit der objektiven Ordnungen', en enkele regels lager: 'So wird bei Petrarca die Krise der objektiven Ordnungen in seiner Formwerdung selber deutlich. Er anerkennt die *Irrationalität* des Geschehens' (p. 31). Hoe zou bij zulke willekeur en inconsequentie in de terminologie de lezer het spoor niet bijster raken?

Zijn wij onrechtvaardig door zoo sterk den nadruk te leggen op de formeele gebreken van een boek, waarvan de inhoud overigens vele goede dingen bevat? Misschien wel. Toch schrappen wij dit gedeelte van onze critiek niet, want zij is niet bedoeld als vitterij op bijkomstige uiterlijkheden. Zij wijst, naar wij meenen, een kwaal aan van onzen tijd, die in het maatschappelijk leven reeds het grootste onheil heeft aangericht, en die ook de wetenschap onteert: het dweepen met slagwoorden, die den geest benevelen en de gedachte dooden. Het is de negatie van het Humanisme.

Gonzague Truc: *Montaigne* (Paris, Aux Armes de France, 1945, in-8°, 213 pp.)

Gonzague Truc is geen historicus, maar een essayist. Wat hij den lezer aanbiedt is noch een uitvoerige biographie, noch een omstandige ontleding van Montaigne's werk, maar een synthetisch beeld, een persoonlijke interpretatie van dezen eminenten vertegenwoordiger der Renaissance-gedachte. De Heer Truc beijvert zich om 'marquer les traits qui éclaireront ce fond de l'homme que nous voudrions mettre en lumière' (p. 6). Hij doet het in een vlotten, genuanceerden en beeldrijken stijl, die aan zijn getuigenis een reëele litteraire waarde verleent. En waar hij handelt over Montaigne's karakter, zijn werkwijze, zijn reizen, zijn bekommelingen en zijn verzuchtingen, zijn geestesgesteldheid en zijn levensphilosophie, boeit hij den lezer door oorspronkelijke, diepgaande en scherpzinnige beschouwingen: wij stippen b.v. aan de bladzijden waarin hij het subtiële spel van den gedachtengang in de *Essais* en de *Apologie* ontleedt (p. 100 sqq.) of een parallel trekt tusschen Montaigne en Anatole France (hfdst XII, p. 175 sqq.).

Het probleem, waarbij de auteur bij voorkeur verwijlt, is dat van Mon-

taigne's religie. Hij verwerpt de interpretaties zoowel van hen die van Montaigne een verkapt vrijdenker willen maken (p. 41), als van diegenen welke hem van 'fideïsme' beschuldigen (p. 43), of, zooals Pierre Villey, in zijn opvattingen een bepaalde evolutie willen achterhalen (p. 69 sqq; cf. p. 54 sq.), en hij bestrijdt ook Marc Citoleux, die Montaigne verheerlijkt als 'théologien et soldat' (p. 171 sqq.), Armaingaud (p. 163 sqq.), Tavera (p. 168 sqq.) en anderen. Om objectiviteit bekomt de Heer Truc zich niet veel: het uitgangspunt van zijn stelling is op ondubbelzinnige wijze aprioristisch. Men kan het hem niet verwijten, want hij poogt geen oogenblik den lezer te misleiden. Hij verklaart onomwonden: 'La spéculation chrétienne n'est pas peu de chose dans l'ordre de la spéculation et n'en est jamais écartée sans dommage (p. 148)', 'Il faut bien convenir qu'une vue de l'homme où - de quelque manière - n'entre pas Dieu est une vue incomplète' (p. 79), 'Les rationalistes oublient - et c'est là le fond de leur frivolité - qu'il y a plus d'une source de certitude, et que la certitude venant du sentiment ou de la croyance est tout aussi efficace - pour le moins - que celle venant de la démonstration' (p. 48) (cf. ook p. 157, 162 etc.).

Men zal toegeven dat de methode van den Heer Truc niet als een model van historische critiek kan gelden. Dit is evenwel geen reden om niet met belangstelling van zijn opvatting kennis te nemen. Zij komt hierop neer: 'Qu'il (Montaigne) confessât la foi catholique, qu'il la professât pour d'autres raisons que des raisons de convenance, qu'il la partageât vraiment, certains passages ne permettent plus d'en douter' (p. 43). Die 'certains passages' zijn twee teksten: een uit de Apologie en een uit het eerste boek, 56ste hoofdstuk der Essais. Als bewijsmateriaal is dit eerder mager. De auteur acht het voldoende om Montaigne's praktische houding in den godsdienststrijd te bepalen: 'Il maintient ouvertement et fermement son loyalisme envers le roi régnant et la religion officielle. Ce dont il ne veut pas, c'est de l'injustice et du fanatisme, mais non plus du fanatisme protestant que de l'autre' (p. 16). En op zuiver ideologisch gebied, in verband met de verhouding Rede-Religie: 'Montaigne, s'il humilie la raison et la réduit à l'impuissance sinon au ridicule, c'est toujours quand elle s'exerce seule, ramenée à ses propres forces et prétendant, infime, absorber l'infini. Mais, d'autre part, humble, sachant ses limites, consciente de sa faiblesse, au service de vérités qui lui viennent d'ailleurs, ne retrouvera-t-elle pas son rôle, ne se restaurera-t-elle pas dans quelque dignité?... *il n'est occupation ni dessein plus digne d'un homme chrétien que de viser par tous ses études et pensements à embellir, étendre et amplifier la vérité de sa créance*' (p. 48). Evenwel van deze 'occupation et dessein' valt in het werk van Montaigne niet veel te bespeuren. De Heer Truc geeft er zich rekenschap van. Hij besluit dus: 'Nous avons dit ce que nous pensions de la religion de Montaigne et nous y reviendrons: nous croyons qu'il a cru. Nous ignorons si sa foi a été en lui agissante; dans son oeuvre elle n'agit nullement et tout se passe comme si l'homme était bien borné à l'homme, ne pouvait espérer d'autres secours que des secours humains. Oeuvre donc essentiellement laïque' (p. 79; cf. p. 98) en 'L'oeuvre de Montaigne est une oeuvre purement humaine allant aussi loin que peut porter

le génie purement humain: ce n'est pas une oeuvre chrétienne. Mais elle n'est nullement antichrétienne' (p. 99). Dus: Montaigne is rechtzinnig catholiek, maar zijn Geloof laat in zijn werk geen sporen na. Wij hebben den indruk dat de Heer Truc de moeilijkheid omzeilt.

Montaigne's beteekenis voor de cultuurgeschiedenis van Europa bepaalt de auteur aldus: 'C'est à défaut de cette perspective (nl. het besef dat God alleen de wereld redden kan, "une nature blessée, une ruine ne pouvant être relevée que par une main divine") qu'il a été diminué dans la mesure où il pouvait l'être et a précipité dans le désordre et l'erreur d'autres esprits qui n'avaient ni la hauteur ni la mesure du sien et en sont demeurés trop vivement impressionnés. Il suffit à la doctrine chrétienne de le rectifier pour qu'il reprenne sa place et porte sans danger ses fruits' (p. 162).

Mijn lezers zullen wellicht nogal sceptisch staan tegenover het opzet van den Heer Truc: Montaigne rectifieeren. Dit belet niet dat zijn beschouwingen het overwegen waard zijn: van dwaling tot dwaling geraakt men misschien op het pad der Waarheid⁽¹⁾.

Pierre Pirard: *Saint Thomas More, Humaniste Chancelier et Martyr* (Collection: Les Saints laïques. Bruxelles, Edit. du Chant-d'Oiseau, Paris, Edit. Lethielleux (1944), kl.-8°, 51 pp., 9 frs.).

In deze brochure is eigenlijk alleen sprake van Thomas Morus als martelaar. Wetenschappelijke pretenties heeft dit geschriftje niet: het is bedoeld als stichtende lectuur en werd geschreven in een brillanten, oratorischen kanselstijl.

In dezelfde reeks publiceerde Pierre Pirard nog: *Saint Louis, Roi pacifique*, en: *Sainte Monique, Epouse et Mère chrétienne*.

Paul Vulliaud: *La pensée ésotérique de Léonard de Vinci*, (Paris, Lieutier, 1945 - kl.-8°, 123 pp., 1 ill.).

Een schoon en boeiend onderwerp, maar behandeld op een wijze die de waarde van dit boekje zeer twijfelachtig maakt. Want het is verward en onsamenhangend, voortdurend zondigend tegen de meest elementaire beginselen der historische critiek, en bovendien tendentieus, in den ongunstigen zin van het woord.

De stellingen van den schrijver komen ongeveer hierop neer: Leonardo is niet de streng wetenschappelijke geest, de 'initiateur de la pensée moderne', waarvoor men hem doorgaans houdt: hij is een mystisch denker. In zijn kunstwerken betoogt hij eigenlijk met behulp van een ingewikkelde symboliek, filosofische, religieuze, mystisch-theosophische theorieën, 'l'enseignement ésotérique de cette Théosophie dont Bacchus est le type synthétique le plus

- (1) Het werk bevat (p. 203 sqq.) een nuttige Bibliographie critique. - Het is jammer dat dit boek zeer slordig is gedrukt: het krioelt van zetfouten; af en toe zijn klaarblijkelijk woorden of zelfs gedeelten van een zin weggevallen. Ergerlijk en in geen geval te verontschuldigen zijn vergissingen als deze op p. 138, waar een citaat tweemaal voorkomt en den eenen keer luidt 'qui gâchent l'étude et les lettres et s'y adonnent de travers', en den anderen keer, vijftien regels lager: 'qui gâchent l'étude et les lettres en s'y adonnant à tort et à travers'!

analogue au type chrétien' (p. 43). En de Heer Vulliaud besluit: 'Ainsi, la conclusion imposée affermit inébranlablement notre intuition: Léonard de Vinci a voulu synthétiser dans le Bacchus et dans le Baptiste la prophétie de l'antique Promesse envisagée à la fois chez les détenteurs élus de la Tradition et chez les Gentils nommés par inconsidération sous le terme générique de Païens. Léonard l'a vu; il n'y a qu'une seule religion, la Religion catholique, c'est-à-dire la croyance aux dogmes perpétuels et unanimes' (p. 69). Quod erat demonstrandum... En de auteur situeert dan den kunstenaar-theosoof in het historisch kader: 'Par ce fait, Léonard est le type le plus parfait de la Renaissance, il en est l'esprit le plus culminant, il en est la Conscience' (p. 70). Want wat is de Renaissance, wat is het Humanisme? 'Cet Humanisme tant décrié se révèle, au fond, un grand mouvement de synthèse conciliatrice entre le Christianisme et la Philosophie, ce qui s'entend: une explication catholique des croyances de chaque peuple' (p. 78). Savonarola is 'le grand inspirateur des Renaissants' (p. 90)... Men zal toegeven dat de Heer Vulliaud er een persoonlijke meening op nahoudt.

Wil men een voorbeeld van den toon van zijn betoog en de wijze waarop hij kunstwerken interpreteert? Ziehier een passus handelend over een schilderij van Mantegna: 'Les draperies de ce trône sont colorées par ordre de succession en bleu, en blanc, en rouge, couleurs d'un symbolisme remarquable. En effet, elles sont celles du Gouvernement divin, de la Trinité, celui de la Liberté, de l'Egalité et de la Fraternité, c'est-à-dire de la Hiérarchie confondue dans l'Amour qui termine Dieu'; Mantegna levert aldus 'une forme plastique à la conception de l'Harmonie cosmique et pneumatique' (p. 106 sq.).

En een staaltje van de 'methode' van onderzoek? Een groot gedeelte van de 'bewijsvoering' berust op den 'Bacchus' van het Louvre. De authenticiteit van dit schilderij is erg twijfelachtig, en bovendien stelde het oorspronkelijk niet Bacchus maar Johannes voor: het is waarschijnlijk pas omstreeks 1700 dat de attributen van het personage derwijze werden veranderd, dat de Dooper omgevormd werd tot den heidenschen God. (cf. von Seidlitz, Leon. d. V. (1935) 334). De schrijver weet dit (cf. p. 40, nota 2) maar bekommert er zich niet om en gaat onverstoord verder, heel zijn mystisch-theosophische theorie grondvestend op de voorstelling welke da Vinci (?) van Bacchus (??) gaf.

Het zal wel overbodig zijn meer voorbeelden aan te halen: de lezer weet nu wat hij aan dit boekje heeft.

In de welbekende **Collection Lebègue** en **Collection Nationale** van de uitgeverij Office de Publicité te Brussel verschenen verschillende deeltjes gewijd aan onderwerpen in verband met het Humanisme. In 1942 (Coll. Lebègue, 2e série, n° 24; 96 pp., 3 afb.) publiceerde PIERRE POIRIER zijn *Pétrarque vu par lui-même*. Het bevat een dertigtal Italiaansche gedichten, - sonnetten, canzonas, een madrigal, terzinen - vergezeld van een Fransche versie in vrije verzen. Wij achten ons niet bevoegd om te oordeelen over de waarde van deze vertaling, maar er komen in dien Franschen tekst heel aardige passages voor, waaruit wij meenen een echo op te vangen van de

stille en weemoedige schoonheid van 's dichters eenzaam lied, het droombeeld der Muzen:

Puis je les vis sur un char triomphal,
ma Laure avec sa sainte et modeste attitude
vint s'asseoir à l'écart et chanter doucement

De vertaling van een paar Latijnsche teksten, die in de Inleiding voorkomen, is maar middelmatig (b.v. p. 30 en 77). Die Inleiding is trouwens een curieus iets. Veel zakelijke kennis zal de lezer - die aan het eind van deze lectuur een beetje beduusd vaststelt dat hij den draad der gedachte kwijt is geraakt - er niet uit garen, maar stof tot meditatie geven hem wel enkele niet alledaagsche gedachten, als daar zijn: 'la vieille orthographe garde un sens profond que *l'ortografia* italienne abolit, effaçant le rapport secret entre l'objet et l'image morphologique. Ainsi un homme sans H ne semble plus un être qui respire comme *huomo*'; en verder: 'Il fallut débarrasser la critique littéraire du concept des grammairiens pour faire prévaloir l'esthétique, de même qu'il fallut prouver que l'Histoire de l'Art n'est pas une branche de l'Archéologie, mais un genre littéraire' (p. 10); of ten slotte: 'Quand Pétrarque chantait, la musique détendait son chagrin de toutes les cordes de son instrument. L'espace du coeur séparant les sons qui montaient de son luth et tombaient de sa bouche, les doigts - battant les vers - prolongeaient sur la corde la vibration de sa voix et le lamento de son âme' (p. 41). Het klinkt zeer dichterlijk, maar voorwaar, 's dichters ziel is ondoorgrondelijk: de poëzie blijft een gesloten boek voor den stumperd die alles met zijn nuchter verstand wil begrijpen.

Met twee deeltjes gewijd aan Erasmus dalen wij uit de sfeer der poëtische intuïtie terug neder tot het domein der wetenschappelijke kennis. Het eene, van de hand van LEON E. HALKIN is gewijd aan *Les Colloques d'Erasmus. Textes choisis, traduits et annotés* (Coll. Lebègue, 2e série, n° 18-81 pp.); het andere is de tweede druk van V. LAROCK: *Erasmus. Eloge de la Folie. Textes annotés* (Coll. Nationale. 1ère série, n° 3, - 81 pp.). Het zijn de twee meest populaire werken van Erasmus, diegene onder zijn talrijke geschriften, wier invloed zich ongetwijfeld het breedst, over alle lagen van het lezend publiek, heeft ontplooid (in verband hiermede ware het bijzonder belangwekkend na te gaan in hoeverre sommige van onze Rederijkers zich voor hun Samenspraken op de Colloquia inspireerden), en wier inhoud ook voor den modernen lezer nog méér dan een louter historisch belang oplevert: want het gaat om het herkennen van goed en kwaad, van Dwaasheid en Wijsheid, het gaat om het omlijnen en fundeeren van de op de Christelijke traditie steunende humanistische moraal der West-Europeesche cultuur. En zullen wij dat met Huizinga niet beschouwen als het kern-probleem van onzen tijd?

De Heer Halkin levert een Fransche vertaling van de dialogen *Confessio militis*, *Diversoria*, *Abbas et Erudita*, *Hippeus anippos* en *Charon* en van fragmenten uit *Convivium religiosum*, *Uxor Mempsigamos* en *Epicureus*. De Heer Larock vertaalt de opdracht en een aantal van de meest kenschetsende paragrafen uit de *Laus Stultitiae*. Beide auteurs vullen deze bloemlezing aan

met een beknopte inleiding, enkele verklarende aantekeningen en een summiere bibliographie. Wij zouden moeilijk kunnen zeggen aan welk van beide werkjes wij de voorkeur geven, hun verdiensten wegen tegen elkaar op: dat van den Heer Halkin uitmuntend door wetenschappelijke nauwkeurigheid en critische eruditie, het andere artistieker en meer schitterend door litteraire qualiteiten.

Een andere, bijzonder belangwekkend contrast vinden wij in de inleiding van deze twee boekjes: het betreft de interpretatie van Erasmus' persoonlijkheid. De opvattingen van beide auteurs mogen gelden als typisch voor de twee polen waartusschen de hedendaagsche Erasmus-critiek schommelt. Voor den Heer Halkin is Erasmus een diepgeloovig Catholiek, wiens levensbeschouwing in den grond geenszins verschilde van deze der grootmeesters van de Scholastiek, maar die den strijd voor zijn geloof aanbond met de nieuwe wapens, welke Oudheid en Renaissance hem ter beschikking stelden. 'Erasme est un maître de vie intérieure. Il n'a pas une confiance aveugle et illimitée dans la Renaissance... Erasme n'est pas ce que vous appellerions aujourd'hui un intellectualiste, lui qui s'écriait: "Plutôt moins savoir et aimer davantage que savoir davantage et ne point aimer". Ce n'est pas seulement le style de l'Imitation de Jésus-Christ, c'en est le véritable esprit... Parce qu'il est croyant de toute son âme, il est exigeant, irréductible, intransigeant dans la défense de l'idéal évangélique... Erasme est rationaliste à la manière de Saint Thomas d'Aquin... Anticlérical certes, Erasme demeure profondément religieux bien plus que sa plume acérée ne le laisserait souvent croire... La foi d'Erasme, une foi intrépide, une foi de combattant, triomphe des déceptions de l'homme de lettres et de l'homme d'action. Pour lui, toujours la grâce surabonde' (p. 10 sq.). In het beeld dat de Heer Larock van Erasmus' persoonlijkheid schetst, speelt het christelijk geloof bijna geen rol. Wat Erasmus volgens hem wil verheerlijken, is een menscheitsideaal dat hij uit de antieke cultuur heeft gepuurd, 'une forme d'existence supérieure à toutes les autres, celle qu'Aristote appelle ton bion kata ton noun, la vie selon l'esprit' (p. 10). Erasmus had 'l'âme d'un contemporain de Péricles ou de Mécène' (p. 10 sq.) en als zijn levenstaak beschouwde hij 'de mettre au jour de beaux écrits et de faire de la vie, selon les principes de la sagesse antique, une oeuvre d'art et de raison' (p. 17). De verklaring van heel zijn houding in den godsdienststrijd, vindt de auteur in dezen éénen zin uit Erasmus' brief aan Luther: 'Je veux, dans la mesure de mes moyens, rester à l'écart (de votre querelle), pour me consacrer uniquement aux belles lettres, qui reprennent un nouvel essor...' (p. 14).

Het zou vermetel zijn binnen het bestek van een boekbespreking het probleem Erasmus te willen behandelen. Laten wij hier slechts aanstippen dat ons noch de eene noch de andere van deze extreme opvattingen billijk en juist toeschijnt. Erasmus was geen Scholastische geest, maar een man van de Renaissance: theologische speculaties en dogmatische twistzaken interesseerden hem niet, maar in den godsdienst zocht hij alleen het menschenlijke, en zag er alleen een stuwkracht in die den mensch tot het beoefenen der deugd kan aanzetten, een fundeering voor de moraal. Daarom is hij de

heraut van het Christelijk Humanisme. Erasmus is zeer zeker geen godloochenend rationalist; hij is evenmin een wereldvreemd aestheet.⁽¹⁾ Hij was een groot kunstenaar, een pionier der critisch-rationeele wetenschap, maar bovenal een moralist: geen theoloog of filosoof die zich in theoretische speculaties verliest, maar een denker die tevens een man van de daad zijn wil, die de levende materie naar het beeld van zijn ideaal wil boetseeren. Stond hij in den godsdienststrijd afzijdig, zich noch aan de eene noch aan de andere partij bindend, onverschillig bleef hij niet; hij heeft integendeel alles op het spel gezet om zijn eigen standpunt te doen zegevieren: de verzoening op grond der christelijke moraal, mits wederzijdsche toegevingen waar het twistpunten gold over dogma en cultus, die voor hem, den moralist, van ondergeschikt belang waren.

Voor het deeltje gewijd aan *Clénard peint par lui-même. Textes choisis, traduits et annotés* (Coll. Nationale, 2e série, n° 14, 1942, 78 pp.) heeft de Office de Publicité beroep gedaan op de medewerking van den specialist bij uitstek, PROF. ALPHONSE ROERSCH, welke enkele jaren geleden, in de Collection des Anciens Auteurs Belges van de Koninklijke Academie, de uitgave bezorgde van Clénardus' correspondentie, met commentaar en Fransche vertaling, (Brussel, 3 deelen, 1940-1941). Uit deze laatste wordt ons hier een bloemlezing aangeboden. Het is een gelukkig idee de brieven van den Diesterschen humanist, van wiens overlijden men onlangs de vierhonderdste verjaring herdacht⁽²⁾, in ruimeren kring bekend te maken. Want Clénardus is een eigenaardige en boeiende persoonlijkheid, - wellicht geen groot denker als Erasmus, maar een geboren paedagoog met verbazend moderne opvattingen over onderwijs en opvoeding, een zeer praktische geest en een groot minnend hart, een zachtaardig en in-goed man, wiens onverzadigbare weetgierigheid, rustelooze drang naar activiteit en grenzelooze offervaardigheid - die onweerstaanbare behoefte overal en altijd zijn evenmensch te dienen, hem te onderrichten, te helpen, te leiden op het pad naar kennis, deugd en waarheid - zijn leven gemaakt hebben tot een bewogen en schoon avontuur. Het is zijn leven dat hij in zijn brieven vertelt, in een stijl zoo kleurrijk en schilderachtig, zoo eenvoudig, natuurlijk en pittig, tintelend van geest en humor, zoo suggestief van beeld en direct in den dialoog, dat deze geschriften, die nooit

(1) In een anderen passus verwerpt de Heer Larock zelf deze stelling: 'L'humanisme d'Erasmus, ce n'est pas la recherche exclusive de créations esthétiques qui s'adressent aux yeux plutôt qu'à l'esprit, ce n'est pas la volonté sensuelle d'émanciper l'animal humain des tutelles abstraites, ce n'est point l'humanisme matérialiste et exubérant du Midi; c'est un humanisme infiniment plus préoccupé de discipline intellectuelle et morale, plus exigeant de méditation et de rêve, moins avide de belles formes que de beauté intérieure, un humanisme, enfin, plus pur et plus profond: l'humanisme du Nord' (p. 11 sq.). De lezer die Laurentius Valla kent, en Pico della Mirandola en Marsilio Ficino, zal niet aarzelen deze karakteristiek van het Italiaansche Humanisme - matérialiste et exubérant - als onjuist te verwerpen.

(2) Cf. De Gulden Passer 22 (1944) p. 94 sqq.

eenige litteraire pretentie hebben gehad, terecht zullen bewonderd blijven als juweeltjes van verhaalkunst.⁽¹⁾

Geen humanisten in den engeren zin van het woord maar wel zeer typische vertegenwoordigers van de humanistische cultuur der Renaissance zijn de twee wetenschapsmensen: Simon Stevin en Andreas Vesalius.

Het deeltje gewijd aan *Simon Stevin* is een zakelijke status quaestionis (Coll. Nationale, 2e série, n° 20, 1942. - 127 pp.). De auteur er van, ROB. DEPAU, neemt als uitgangspunt het levensbericht door Bosmans in 1922-1924 voor de Biographie Nationale geschreven, en vult het stelselmatig aan met de door Bosmans niet vermelde of intusschen bekend geworden gegevens. Eerst komt een overzicht van Stevin's levensloop, daarna worden zijn talrijke geschriften afzonderlijk behandeld⁽²⁾. Met nadruk wijst de Heer Depau er op hoezeer het te betreuren valt dat men nog steeds niet beschikt over een moderne, wetenschappelijke en volledige uitgave van de werken van hem die toch, door zijn streng-critische, rationeele en proefondervindelijke methode van onderzoek, een der groote figuren van de Renaissance-wetenschap mag heeten. Dergelijke uitgave zou slechts in de Nederlanden tot stand kunnen komen - want alleen in onze bibliotheken vindt men de onontbeerlijke oude edities - en zij zou de medewerking vereischen van talrijke specialisten, want geen mensch kan thans nog alle gebieden overschouwen waarop Stevin zich heeft onderscheiden: arithmetica, geometrie, algebra, physica, astronomie, geodesie, geographie, geologie, logica, metaphysica, politiek, diplomatie, financiewezen, krijgskunst en vestingbouw, philologie, comptabiliteit, bouwkunde. Hier ligt een mooie taak voor onze Kon. Vlaamsche Academie.

Sedert de Heer Depau deze studie schreef - in 1942 -, werd een tot nog toe onbekende versie van Stevin's 'Havenvinding' ontdekt: nl. een door hem zelf gemaakte Fransche vertaling er van, die tegelijk met de Nederlandsche editio princeps werd uitgegeven. Nog onlangs meende men het bestaan er van te mogen loochenen: de bekende historicus der wetenschap, George Sarton, schreef daarover: 'A French edition had been planned from the beginning, but was not published separately'. Dit merkwaardige unicum wordt beschreven in den Catalogue n° 4, 'French Science and Thought' van het Antiquariaat Herbert Reichner te New-York, onder nr 418: (Stevin). *Le Trouve-Port. Traduit d'Alleman en François. A. Leyde, En l'Imprimerie de Plantin, Par Christoffle de Ravelengien, Imprimeur iuré de l'Université de Leyde, M D I C. Avec privilège.*

Prof. G. LEBOUQCQ, auteur van *André Vésale* (Coll. Nationale, 1ère série, n° 7, 1941, 101 pp.), is wars van alles wat naar eruditie zweemt. Zijn doel is klaarblijkelijk den gewonen lezer op onderhoudende wijze een inzicht te

- (1) Een plezierige zetfout weze hier even aangestipt: het portret afgebeeld in frontispice, stelt natuurlijk niet voor 'Clénard peint par lui-même', het werd geschilderd door P. Stramot.
- (2) Voor zoover wij konden nagaan, is deze status quaestionis met nauwkeurigheid en zorg opgesteld. Een enkele feil: Waarom spreekt de auteur herhaaldelijk (p. 106) van 'Coornhernt'?

geven in het leven, het werk en de betekenis van hem die, met den ontdekker van den bloedsomloop, William Harvey, de grondslagen der moderne geneeskunde heeft gelegd. Hij doet het in een vloeienden, aangenamen stijl, die soms wordt gekruid door een greintje fijne ironie.

Vesalius is niet - zooals wel eens verkeerdelijk wordt gemeend - de eerste geweest die het menschelijk lichaam ontleedde: 'Ce qui fait la célébrité de Vésale n'est pas d'avoir découvert la composition du corps humain; ce travail n'exigeait que de l'initiative, de la persévérance et de l'esprit d'observation; il avait d'ailleurs été entrepris par plusieurs chercheurs, parmi lesquels il en est de très méritants... Mais le titre de gloire de Vésale est d'avoir introduit la méthode scientifique dans l'étude de la médecine' (p. 52). De wetenschappelijke, d.w.z. kritisch-rationeele en proefondervindelijke methode. Een echte Renaissance-mensch is deze onverschrokken doordrijver, die, op 21-jarigen leeftijd professor in de anatomie aan de Universiteit te Padua, en later geneesheer van Keizer Karel en Philips II, een onverbiddelijken strijd aanbod tegen sleur en slenter, dogmatische bekrompenheid, blind en koppig geloof in de onaantastbare, tyrannieke autoriteit der traditie, - die een ware revolutie ontketende in de wereld der geneeskunde en door zijn tijdgenooten even hartstochtelijk verheerlijkt en aanbeden als gehaat en verfoeid werd. Om de historische rol welke hij speelde nog duidelijker te belichten, aarzelt Prof. Leboucq niet een groot gedeelte van zijn boekje - een 40-tal bladzijden - te wijden aan een algemeen overzicht van de evolutie der anatomie, van de Egyptenaren af tot Harvey.

In een appendix (p. 84-100) vindt men de Fransche vertaling, bezorgd door Prof. Dr. H. De Waele, van het hoofdstuk der *Humani Corporis Fabrica*, dat gewijd is aan de physiologie.

Ten slotte dienen hier nog drie andere deeltjes der Collection Nationale vermeld die, zij het onrechtstreeks, in verband staan met de humanistische cultuur.

Het eerste heet: *Monetarius. Voyage aux Pays-Bas (1495). Traduit pour la première fois, introduit et annoté par PAULE CISELET et MARIE DELCOURT* (Coll. Nat., 2e série, n° 22, 1942, 67 pp.). Het is het zakelijke, onopgesmukte, maar in zijn naïveteit wel aardige reisverhaal van een Nurenborgschen geneesheer en liefhebber-geograaf, die in 1494-1495 West-Europa bezocht. De auteurs hebben daaruit gelicht alles wat op ons land betrekking heeft of de Belgen meer in het bijzonder belang kan inboezemen. Het verhaal is geschreven in een erbarmelijk slecht Latijn - het behoorlijk te vertalen was een lastige opdracht - maar er komen tal van gegevens in voor die den historicus zullen interesseeren en het beeld dat Monetarius van onze Vlaamsche steden in hun schoonsten bloeitijd schetst - Brugge is nog niet geheel vervallen en Antwerpen begint zich reeds te ontwikkelen - zal elken lezer weten te boeien. Monetarius is de eerste reiziger die het Lam Gods vermeldt, en er trouwens in verrukking voor staat.

De auteurs wijzen op de moeilijkheden welke deze tekst oplevert: 'Ces difficultés, nous n'avons pas la prétention de les résoudre. Seuls, des archéologues pourront étudier avec fruit, d'une façon approfondie, ce texte où

il est question de tant de monuments dont beaucoup ont complètement disparu... Nous souhaitons vivement que ceux qui s'intéressent à notre passé consacrent quelque attention à la relation du Médecin de Nuremberg. Ils pourront nous dire bien des choses dont nous sommes curieux, par exemple identifier mieux que nous n'avons pu le faire quelques-unes des personnes mentionnées par l'auteur' (p. 19 sq.) In verband hiermede valt te betreuren dat naast de vertaling de oorspronkelijke Latijnse tekst niet werd afgedrukt.

Eveneens door PAULE CISELET EN MARIE DELCOURT werd een bloemlezing gepubliceerd uit een beroemd werk: *Belgique 1567. La Description de tout le Pays-Bas par Messire Ludovico Guicciardini*. (Coll. Nationale, 3e série, n° 32, 1943. - 81 pp.). Er bestaan van dit hoogst merkwaardig historisch document twee oude versies in het Fransch: de eene van 1567, waarschijnlijk van Guicciardini's eigen hand, de andere van 1582, door F. de Belleforest gemaakt naar de omgewerkte tweede Italiaansche uitgave van 1581. 'Il serait hautement souhaitable qu'on en fit enfin une réédition critique, en mettant en regard le texte de 1567 et celui de 1581: la comparaison montrerait l'écart qu'il y a entre ce qu'on osait dire sous Marguerite de Parme et la prudence à laquelle on était tenu depuis le passage du duc d'Albe. Elle serait fort instructive' (p. 11). Naar het schijnt wordt intusschen dergelijke uitgave voorbereid.

Voor de transcriptie van den ouden tekst werd volgende stelregel in acht genomen: 'Nous avons modernisé la ponctuation, très fautive, et l'orthographe - que de lecteurs on gagnerait à Montaigne et à Rabelais rien qu'en débarassant leurs écrits de tant de lettres parasites qui empêchent de reconnaître, dans un mot ancien, l'équivalent d'un terme qui nous est encore familier! - mais nous avons respecté la grammaire et le style, qui sont de Guichardin lui-même' (p. 11 sq.). Wij kunnen niet anders dan deze zienswijze ten volle beamen: het is trouwens de beproefde methode die men toepast op de antieke teksten, en het ware hoogst wenschelijk dat men ze stelselmatig gebruikte voor de uitgave van oude werken in een moderne taal gesteld. Zoowel de belangstellende leek als de historicus zouden er baat bij vinden; de weinige specialisten op het gebied der grammatica of der linguïstiek, voor wie de oude spelling van belang is, kunnen zich behelpen met de oorspronkelijke edities of met een diplomatieken afdruk.

Als bijzonder belangrijk meenen wij de publicatie te mogen beschouwen van het werkje *Les Correspondants de Peiresc dans les anciens Pays-Bas* (Coll. Nationale, 3e série, n° 35, 1943, 81 pp.). Het werd geschreven door Prof. RAYMOND LEBEGUE, die de taak op zich genomen heeft de uitgave van de *Lettres de Peiresc*, waarvan P. Tamizey de Larroque in 1898 het zevende deel bezorgde, na een onderbreking van weldra een halve eeuw, voort te zetten. Het was een merkwaardig man, deze Nicolas de Fabri, sieur de Peiresc (1580-1637) dien Bayle heeft genaamd 'le Procureur général de la République des Lettres'. 'Sa curiosité universelle le portait à s'instruire de toutes les sciences et à collectionner les fossiles comme les manuscrits orientaux. Mais jamais amateur ne fut moins égoïste que lui. Il prêtait ses manuscrits les plus rares, communiquait à ses correspondants ses découvertes

pour qu'ils en fissent profit, et mettait en rapports les savants de toute l'Europe civilisée. Bien loin de rechercher le profit matériel ou la gloire, il était quasiment offusqué par les marques publiques de la reconnaissance de ses obligés' (p. 5). 'Quelle que soit... la science dont Peiresc s'est occupé, on le voit tisser des fils sur l'Europe civilisée. Patiemment, sans épargner la peine et le temps, recommençant sa lettre, si elle n'est pas parvenue au destinataire, il met en communication le botaniste hollandais et le botaniste italien, il fait profiter l'astronome belge des observations du provençal Gassendi; d'Aix, il incite le même Belge à prendre des informations en Hollande, il fait travailler pour les hollandais Grotius un savant allemand établi à Rome. Cette entremise était d'autant plus précieuse que, sauf exception, les savants ne faisaient pas de fréquents voyages, et qu'il n'existait pas de revues scientifiques... A la différence de certains de ses correspondants, qui entassaient volume sur volume, il n'a jamais rien publié sous son nom. Mais ces pages, qui ne concernent que ses relations avec les seuls Pays-Bas, montrent que, partout, il a fait progresser les sciences les plus diverses' (p. 72).

Van deze reusachtige briefwisseling met Nederlandsche geleerden en kunstenaars geeft Prof. Lebègue een beknopt, men mag bijna zeggen een schematisch overzicht; in het bestek van deze enkele tientallen bladzijden worden een ongelooflijk groot aantal namen, feiten en data vermeld. Verpoozende lectuur is het niet, maar voor den historicus is dit opstel een ware mijn van inlichtingen over personen, kunstwerken, geschriften, collecties, ontdekkingen en gedachtenstromingen in de eerste helft der XVII^{de} eeuw, des te belangrijker - zolang de publicatie van Peiresc's correspondentie niet is voltooid - dat Prof. Lebègue ook melding maakt van nog onuitgegeven documenten. Talrijke verwijzingen naar andere bronnen en een beknopte 'Index des noms de personnes et de matières' verhoogen nog de bruikbaarheid van dit rijke repertorium.

***Bibliotheca Universitatis Leidensis. Codices manuscripti. IV. Codices Perizoniani* (Leiden, E.J. Brill, 1946. in-8°, IX + 146 pp.).**

Dit is het vierde deel van den Catalogus der Manuscripten van de Leidsche Universiteitsbibliotheek. Het werd samengesteld door K.A. de Meyier en bevat de beschrijving van de handschriften die deel uitmaken van een fonds genaamd naar Jacobus Perizonius (Voorbroek) (1651-1715). Deze philoloog, achtereenvolgens professor te Franeker en te Leiden, legateeerde aan de Academia Leidensis een gedeelte van zijn merkwaardige bibliotheek en daarbij een belangrijke som, waarmede jaarlijks een studiebeurs aan een verdienstelijk student zou worden verleend en zeldzame boeken en vooral manuscripten aangekocht.

Zoo kwam een aanzienlijke verzameling 'Codices Perizoniani' tot stand, waarin zoowel antieke als Middeleeuwsche en humanistische auteurs zijn vertegenwoordigd.

De beschrijving der manuscripten is volgens een beproefde methode opgesteld, de bruikbaarheid van den catalogus ten zeerste bevorderd door een reeks degelijke indices: 1) een index palaeographicus, waarin men alle

nuttige verwijzingen vindt betreffende de dateering der manuscripten, de afbeeldingen, de exlibris, de blazoenen, die er in voorkomen, het lettertype, de bibliotheek-merken, etc.; 2) de lijst van de copiisten of, waar het autographen betreft, van de schrijvers; 3) de plaatsen van herkomst der manuscripten; 4) de bezitters er van; 5) de auteurs van al de geschriften die in de verzameling voorkomen; 6) de aanvangsregels van moeilijk te identificeeren stukken; 7) de namen van de personen wier lof gemaakt wordt in de manuscripten of aan wie brieven zijn geadresseerd; 8) een index van zakelijken inhoud.

Vooraan in het boek komt een afbeelding voor van het portret, dat de schenker zelf wenschte te zien prijken boven de kast waarin het 'Perizonianum Legatum' zou worden opgeborgen.

Om deze kroniek gewijd aan Renaissance en Humanisme te besluiten, wezen hier nog vermeld:

- Dr. M.A. NAUWELAERTS: *De oude Latijnse school van Breda* (Uitgegeven door het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant te 's Hertogenbosch in het jaar 1945. - in-8°, XI + 226 pp.).
- H.W. RUESSSEL: *Schets van een Christen-Humanisme* (De Wetenschappelijke Bibliotheek. - Antwerpen, Pantheon, Amsterdam, L.J. Veen, 1945, in-8°, 161 pp.). Nederlandsche vertaling, door Dr. J.A. Schröder, van het in 1940 verschenen 'Gestalt eines Christlichen Humanismus'.

H.F. BOUCHERY.

Bericht aan de leden van de Vereeniging der Antwerpsche Bibliophielen.

Op 13 Januari 1946 werd een Buitengewone Algemeene Vergadering gehouden in de conferentiezaal van het Museum van de Vlaamsche Letterkunde te Antwerpen. Zij mag als bijzonder belangrijk beschouwd worden, niet alleen omdat zij voor de eerste maal na de lange oorlogsjaren opnieuw de mogelijkheid bood tot contact nemen van de leden onderling en met het Bestuur (het is alleen jammer dat te weinig leden daarvan gebruik maakten), maar ook omdat zij tot taak had nieuwe statuten goed te keuren (die intusschen in het Staatsblad van 16 Februari 1946 werden gepubliceerd), waardoor aan de Vereeniging het wettelijk statuut van Vereeniging zonder winstgevend oogmerk werd verleend. De bedoeling was, op deze wijze tal van moeilijkheden, in verband met de financieele maatregelen door de Regeering getroffen, te vermijden en alzoo gunstiger voorwaarden te scheppen voor de werking van de Vereeniging. Tevens werd een nieuw Huishoudelijk Reglement goedgekeurd en een nieuw Bestuur verkozen, dat als volgt werd samengesteld: Lode Baekelmans, Eere-Bestuurder der Stedelijke Bibliotheken, Antwerpen en R. De Bock, Bankbestuurder, Antwerpen, voorzitters; Prof. Dr. F. Lyna, Hoofdconservator der Koninklijke Bibliotheek, Brussel, en Prosper Verheyden, Eere-hoofdopsteller van het Gemeenteblad, Antwerpen, ondervoorzitters; Dr. H.F. Bouchery, Docent aan de Rijksuniversiteit te Gent, secretaris;

Am. Dermul, Bestuurder b.k. van de Stadsbibliotheek, Antwerpen, penningmeester; Prof. Dr. F. Baur, Gent, J. Cools, Onderoverste bij het Stadsarchief, Antwerpen, J. Ernalsteen, Archivaris der Provincie Antwerpen, Prof. Dr. J. Gessler, Leuven, Dr. L. Indestege, leeraar aan het Kon. Athenaeum, Brussel, E.H. Prof. Dr. J. Van Mierlo S.J., Antwerpen, Dr. F. Schauwers, Conservator bij de Kon. Bibliotheek, Brussel, J. Stellfeld, Voorzitter van de rechtbank van eersten aanleg, Antwerpen en Prof. Dr. J. Vanderheyden, Leuven, leden. Tot Commissarissen werden verkozen: E. Bonnivert, wisselagent en J. de Gée, expert, beiden te Antwerpen.

In zijn verslag wierp de Secretaris een terugblik op de jaren 1940-1945. Hij wees er op hoe de Vereeniging, ondanks de moeilijke tijdsomstandigheden, zich in een waren opbloei mocht verheugen: het tijdschrift *De Gulden Passer* breidde zich uit, de kring der medewerkers werd breeder, het aantal rubrieken vermeerderd, de omvang van elke aflevering vergroot. Steun - materiele en morele - van de Universitaire Stichting van België werd verkregen. Het ledenaantal nam flink toe: van 63 in 1940 tot 290 in 1945. Alle gewesten van het land waren in den schoot der Vereeniging vertegenwoordigd. Verschillende boekdeelen (in de eerste en de tweede reeks) kwamen van de pers: enkele daarvan mogen terecht beschouwd worden als ware bibliophielen-uitgaven.

Er waren ook sombere dagen: drie leden van het in 1941 aangestelde Bestuur werden ons door den dood ontrukkt: Dr. J. Denucé in Februari 1944, Edmond Denie in December 1944, Prof. Dr. A.H. Cornette in Januari 1945. Gedurende de jaren 1944 en 1945 werd de Vereeniging zwaar beproefd: zij had het overlijden te betreuren van niet minder dan 15 leden. Er waren onder hen slachtoffers van het bommengeweld en, helaas, ook van de concentratiekampen. Behalve de reeds genoemde Bestuursleden vermelden wij: Z.E. Heer J. Schoofs, St. Truiden, L. Bleeckx, Mechelen, D. Bouchery, Mechelen, Lode Zielens, Antwerpen, Ch. Rausenberger, Antwerpen, Prof. Dr. A. Vermeylen, Brussel, C. Perier, Antwerpen, M. Van den Broucke, Knocke a/z, L. Van Boeckel, Lier, Dr. E. Hansen, Antwerpen, E. Beukeleers-Donche, Merksem, E. Van Aelst, Maastricht.

Van zijn kant wees de Penningmeester er in zijn verslag op dat, ondanks de sombere oorlogsjaren, de geldelijke toestand van de Vereeniging bevredigend mocht heeten, dank zij vooral den milden steun van talrijke leden die vrijwillig het bedrag van hun contributie verhoogden. Niettemin, gezien de heerschende levensduurte, bleek het noodzakelijk - en de Algemeene Vergadering was het daarmee eens - de jaarlijksche bijdrage voor 1946 vast te stellen op minimum 100.- fr., maximum 500.- fr.

In zijn slotwoord richtte Voorzitter L. Baekelmans een oproep tot de leden opdat zij actief zouden medewerken en een intense propaganda voor het werven van leden zouden voeren. Het oogenblik is - zei hij - daartoe gunstig: in alle kringen blijkt er een warme belangstelling voor het boek te bestaan. Indien de Vereeniging er in slaagt duizend bibliophielen in haar schoot te groepeeren - en daartoe bestaat in ons land zeker kans -, dan worden voor haar werking groote mogelijkheden geopend en gaat zij een schitterende toekomst te gemoet.

B.